

*Una premsa guarnida e quatre sorts de letreria [...] per lo offici de stamper. Els primers temps de la impremta a Barcelona (1473-1520): impressors i llibres**

‘Una premsa guarnida e quatre sorts de letreria [...] per lo offici de stamper’. The early days of printing in Barcelona (1473-1520): printers and books

per J. Antoni Iglesias-Fonseca**

Universitat Autònoma de Barcelona

RESUM:

La introducció de la impremta a Barcelona, el 1473, suposa l'arribada a la ciutat d'un col·lectiu important de professionals d'aquest nou art, molts d'ells d'origen alemany, els noms i la producció editorial dels quals coneixem força bé gràcies a la documentació coetània (cancelleresca, eclesiàstica, notarial i municipal) i la bibliografia sobre aquest tema elaborada durant la darrera centúria (edició de facsímils d'alguns dels incunables més destacats, històries sobre el llibre i l'edició, repertoris documentals, tipobibliografies, etc.). L'estudi destaca les principals aportacions fetes i els recursos necessaris per a conèixer la història del llibre imprès a Barcelona en el període incunable i postincunable (1473-1520).

PARAULES CLAU:

Impremta, incunables, postincunables, història del llibre i de l'edició, cultura escrita, Barcelona, Catalunya.

ABSTRACT:

The introduction of printing in Barcelona in 1473 meant the arrival of a significant group of professionals in this new art, many of whom were German. Thanks to coetaneous documentation (chancery, ecclesiastical, notarial and municipal) and the bibliography on this subject built up over the last century (facsimile editions of some prominent incunabula, histories about books and publishing, documentary records, regional bibliographies, etc.), we have a thorough understanding of the names and publishing production of these professionals. The study highlights the main contributions made and the resources needed to comprehend the history of printed books in Barcelona during the incunabula and post-incunabula period (1473-1520).

KEY WORDS:

Printing, incunabula, post-incunabula, book and publishing history, written culture, Barcelona, Catalonia.

Recepció: 18/01/2024. Avaluacions: 01/02/2024, 07/03/2024. Versió definitiva: 14/04/24.

* Aquest article s'emmarca dins del projecte de recerca *Folia recepta. Tras la pista de la literatura perduda: fragmentos de obras medievales romances procedentes de archivos eclesiásticos y de la Inquisición* (PID2020-113752GB-I00), finançat per MCIN/AEI/10.13039/501100011033). La primera part del títol fa referència, com es pot llegir en la nota 60, a la deixa d'una premsa que l'impressor Rosembach fa el 1430 en favor d'un seu deixeble. Agraieixo al Dr. Antoni Furió (Universitat de València) la invitació a col·laborar en aquest monogràfic.

** J. Antoni Iglesias-Fonseca, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-0117-9861>.

A tall de proemi

Aquesta aportació també la podíem haver titulat «Història mínima (i, per descomptat) incompleta, dels primers temps de la impremta a Barcelona», parafrasejant lliurement un treball del gran bibliògraf V. Infantes; a diferència de la seva contribució, però, ens centrarem només en l'estudi dels llibres impresos i els seus protagonistes, i no en la producció editorial «menor».¹

En aquest sentit, una anècdota personal ens ajudarà a centrar el nostre objectiu. El 2022, en un bell solar d'un indret de la comarca de la Garrotxa (Girona), vam tenir l'oportunitat de conèixer un fons patrimonial els documents més antics del qual es remunten al segle XIII (pergamins datats a l'època de Jaume I); en el mateix indret hi havia també molts llibres vells i vam fixar-nos en el més antic, un de petit format, en octau, al qual li mancaven els primers fulls però conservava el colofó. El propietari, que vol mantenir l'anonimat, ens va permetre fer una fotografia perquè poguéssim fer-ne la identificació.

Com es pot veure en la Figura 1, a l'esquerra hi ha el vers del darrer full d'uns dístics d'Arnau de Santjoan («Arnaldi Sanctiioannis distichon») i a la dreta un nou full amb el colofó («Impressum Barcinone per Joannem Rosembach, alemani, cum propriis impensis. Anno gratiae.M.D.CC. Ad.XIII. kalendas decembres») i la marca més coneguda de l'impressor (una mena de creu patriarcal, que és en realitat una "I" inicial, el traç de la qual serveix per a fer tant una "h" com, dins d'aquesta darrera lletra, una "R", i poder llegir, així, el seu nom, "Iohannes Rosembach").² Es tracta, doncs, d'un postincunable de l'impressor alemany Joan

1. Víctor INFANTES, «Historia mínima (y desde luego) incompleta de los impresos de una sola hoja. I. Los primeros tiempos de la imprenta», *Litterae: cuadernos sobre cultura escrita* 1, 2001, 137-144 (ara també en Víctor INFANTES, *Del libro áureo*, Madrid, Calambur, 2006, 113-119). V. Infantes (1950-2016), filòleg, bibliògraf i bibliòfil, fou autor d'una obra inabastable, ara recollida per Ana MARTÍNEZ PEREIRA, *Bibliografía completa de Víctor Infantes*, Madrid, Visor Libros, 2020, llibret que acompanya *El arte de la memoria. Homenaje a Víctor Infantes*, Madrid, Visor Libros, 2020, una miscel·lània de treballs dedicats a aquest gran historiador del llibre hispànic (entre d'altres d'interès, inclou el de Manuel José PEDRAZA, «Notas sobre la impresión y edición de 'papeles' y 'menudencias' en el siglo XVI: encargo y subsistencia en la primera imprenta moderna», 279-293, amb bibliografia actualitzada). Com diem, aquesta aportació no tractarà de la producció d'aquests «impresos menors, efímers o minúcies» editorials, també existents per a l'època incunable i postincunable barcelonina (i catalana en general): els «impresos de una sola hoja» als quals al·ludeix Infantes; les «menudencias» o «bagatelas» en expressió d'altres autors; les «fresqueries de scriptures de stampa» que recull la documentació notarial catalana coetània (per citar només dos exemples recents en aquest àmbit, un de valencià i un de català: Juan GOMIS, *Menudencias de imprenta. Producción y circulación de la literatura popular (Valencia, siglo XVIII)*, València, Institució Alfons el Magnànim, 2015, i Xevi CAMPRUBÍ, *La revolució de la impremta: la contribució de la tipografia al desenvolupament de la Catalunya moderna*, Catarroja, Afers, 2020, tots dos dedicats a la producció editorial «menor» i d'època moderna). Les «fresqueries» editorials catalanes mereixerien una monografia i inclouria multitud de tipologies.

2. Aquesta és la marca més difosa de Rosembach, encara que en coneixem d'altres. Per a la identificació dels emblemes dels impressors catalans, el repertori més complet és el

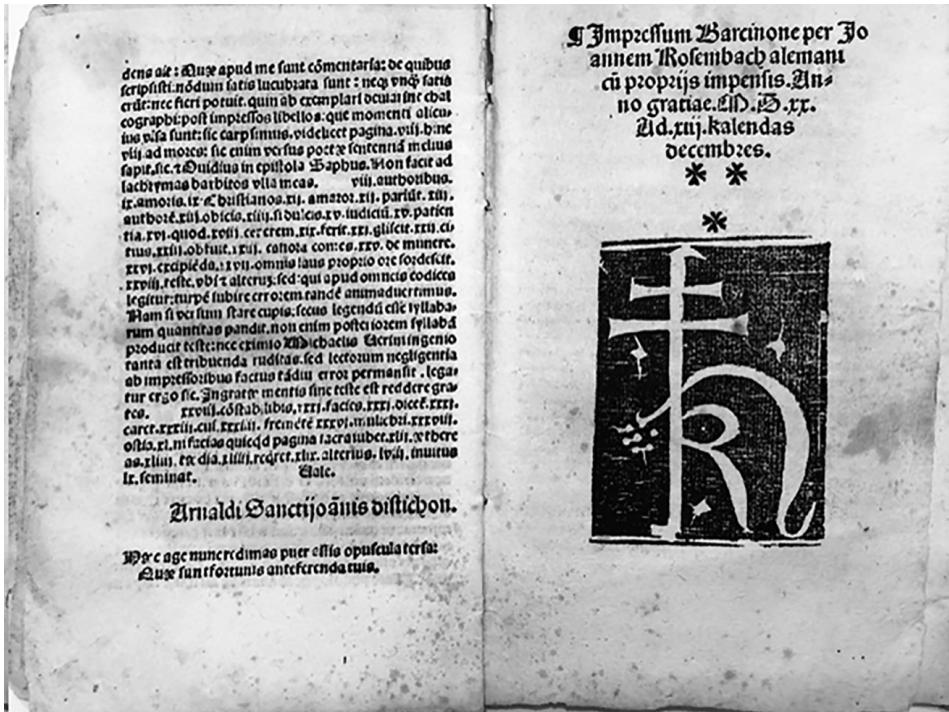
Rosembach fet a Barcelona el 19 de novembre de 1520.³ Després d'una breu estada a València (1490-91), Rosembach establí el seu taller principal a Barcelona (1492-1530), i tot i així treballà tant allà com en altres llocs (Perpinyà, Tarragona o Montserrat). El 1520, la data d'edició del postincunable barceloní que comentem, Rosembach havia traslladat part del personal i del seu taller a Montserrat, sense tancar el de Barcelona, on continuà treballant (n'és una prova aquest colofó); fins i tot tenim constància que el monestir va cedir a Rosembach una casa a Olesa de Montserrat per a ell i la seva família.⁴

d'Eduard BOTANCH, *Marques tipogràfiques d'àmbit català (segles XV-XVII): repertori i estudi*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2015: <https://www.tdx.cat/handle/10803/386237>. També és molt útil la base de dades de "Marques d'Impressors" del BUB/CRAI: no només permet visualitzar la marca tipogràfica, sinó que també compta amb un cronograma molt interessant: <https://crai.uib.edu/ca/tags/marques-dimpressors> (ambdós enllaços han estat consultats el 30.11.2023).

3. Com és sabut, considerem un «incunable» qualsevol llibre editat entre la invenció de la impremta i l'any 1500, mentre que un «postincunable» és un llibre editat entre el 1501 i el 1520. Són dates convencionals: entre un llibre editat el 1500, per tant incunable, i un altre del 1501, un postincunable, no hi ha diferències significatives que justifiquin aquesta distinció; com tampoc no n'hi ha entre un llibre editat el 1520, un postincunable segons la distinció acceptada unànimement, i un altre del 1521, que passa a ser considerat un «llibre antic». Per això alguns autors allarguen els postincunables fins al 1530/1540. Sobre aquesta i altres qüestions metodològiques i conceptuals són de consulta obligada les obres de Julián MARTÍN ABAD, *Post-incunables ibéricos*, Madrid, Ollero y Ramos, 2001; *Los primeros tiempos de la imprenta en España (c.1471-1520)*, Madrid, Ediciones del Laberinto, 2003; *Los libros impresos antiguos*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 2004; «Una palabra de moda: *incunable* (Con un breve ejercicio de memoria histórica)», *Orbis Tertius* 2, 2007, 19-31; «Incunables y post-incunables: bibliografía y bibliofilia», en la seva miscel·lània: Julián MARTÍN ABAD, *El enredo de mil y un diablos. (De manuscritos, incunables y raros, y de fondos y fantasmas bibliográficos)*, Madrid, Ollero y Ramos, 2007 397-437, i, finalment, «La nominación de los impresos antiguos (sugerencias para la creación de un repertorio tipológico)», dins MARTÍNEZ PEREIRA, *El arte de la memoria. Homenaje...*, 263-278.

4. Són molts autors que parlem d'aquesta etapa montserratina, entre els quals Francesc Xavier ALTÉS, «La imprenta i el llibre a Montserrat. Segles XV-XIX», dins *Montserrat. Cinc-cents anys de publicacions. Catàleg de l'exposició*. Barcelona, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 11-42. L'inici de la impremta montserratina, el 1499, és obra Joan Luschner, un altre impressor alemany establert a Barcelona, amb el qual Rosembach ja col·laborava almenys des del 1496. Rosembach seria fonamental en l'etapa de «la segona impremta montserratina (1518-1524)». Aquesta impremta es va especialitzar en l'edició de textos litúrgics i butlles. En un futur molt proper comptarem amb el treball d'Àngels RIUS, *Els inicis de la imprenta al Monestir de Montserrat: des dels inicis de la imprenta fins a mitjan segle XVI*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona (en curs d'elaboració).

FIGURA 1
Postincunable de la Garrotxa (Girona)

© J. A. Iglesias-Fonseca.

L'objectiu no és la identificació d'aquesta obra ni els problemes que presenta aquesta edició en concret, ja que per a això caldria un article *ad hoc*,⁵ però tant

5. Hem identificat aquesta edició de 1520 amb un títol de Michalis Verino, *Sententiae morales...cum acuratissima Arnaldi Sancti Joannis emaculatione*, de la qual conservem un altre exemplar a la Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès (BAB): <https://mdc.csuc.cat/digital/collection/l1bresxvi/id/9035>, consultat el 30.11.2023 (vegeu especialment el darrer full de l'exemplar de la BAB, el f.39v, un full idèntic al que conté el full de la dreta de la imatge del llibre de la Garrotxa, amb el qual coincideix fil per randa). Aquest exemplar barceloní sí que conserva l'inici de l'obra, però és mancada del colofó, a diferència del postincunable garrotxí, que sí que el té i al qual manquen els primers fulls. Ambdós exemplars es complementen i són els únics testimonis d'aquesta edició *contrafeta* o *pirata* de l'obra de M. Verino. La base de dades *USTC* sí que dona una edició de les *Sententiae morales*, però és més tardana, del 1548 (<https://www.ustc.ac.uk/editions/342330>, consultat el 30.11.2023), sorgida del taller de l'impressor barceloní Carles Amorós, circumstància a retenir pel que direm més endavant. Si diem que és una edició *contrafeta* o *pirata* és perquè no figura en la relació d'obres editades per Rosembach i recollides per Montserrat LAMARCA, *La impremta a Barcelona (1501-1600)*, Barcelona, Departament de Cultura - Biblioteca de Catalunya, 2015 (disponible només en

el llibre garrotxí com el seu impressor permeten parlar d'un munt de qüestions relacionades amb la impremta incunable i postincunable a Barcelona que agruparem en quatre grans apartats. Algunes d'aquestes qüestions estan relacionades estretament amb algunes de les aportacions d'aquest dossier referides a València o Mallorca, la qual cosa ajudarà també a fer-se una idea més àmplia de la història i difusió de la impremta en els territoris de la Corona d'Aragó. Abans, però, no podem deixar de recollir aquí unes paraules de J. Fuster amb les quals ens identifiquem plenament, introduint-hi i suprimint-ne algun passatge per adaptar-les al nostre objectiu:

Unes quantes lectures m'han ajudat a refrescar el tema, i ara intentaré precisar-lo amb una mica més de seguretat. Amb una mica només, és clar. Soc conscient dels meus dèficits bibliogràfics, en aquest punt com en tants d'altres. Em limito, doncs, a relacionar les dades que la meua curiositat de transeünt de les lletres ha pogut reunir, sense distorsionar-ne la importància. No tracto de corregir ni d'augmentar la paperassa crítica que propicia [la història de la impremta catalana], ni tampoc d'exagerar un petit detall de procedència local. Si de cas, la conclusió seria la de continuar preguntant-nos més coses sobre [el pas del llibre manuscrit a l'imprès entre] l'Edat Mitjana i el Renaixement.⁶

Tot i no ésser un ésser un «bibliògrafo legal, de facultad o señor bibliògrafo», sí un humil historiador del llibre, ens permetem fer una nova incursió en la imprem-

línia: <http://hdl.handle.net/20.500.12368/14453>, consultat el 30.11.2023). Molts dels impressors recollits en aquesta obra, entre els quals Rosembach, van desenvolupar la seva tasca entre els segles XV-XVI i no van ésser conscients que imprimien tant els que avui anomenem incunables com postincunables i llibres antics: es limitaven a editar llibres, bans, butlles, edictes, pregons, plec solts i altres productes editorials. L'autora fa un petit esbós biogràfic de Rosembach (26-33) i vincula amb les seves premses un total de 65 obres datades entre el 1505 i el 1530, el mateix any de la seva mort (l'entrada del seu cognom a l'índex onomàstic remet a la descripció bibliogràfica dels 65 títols: p. 1235). Tornarem sobre l'obra de Lamarca més endavant, imprescindible no només per a la impremta del segle XVI, sinó també per al període incunable.

6. Joan FUSTER, *Llibres i problemes del Renaixement*, Barcelona, Institut de Filologia Valenciana - Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1989, 143-144. La figura de Joan Fuster no necessita presentació. Molts dels seus treballs giren entorn de la producció bibliogràfica catalana des de la impremta i es fa difícil destacar-ne els més importants, al voltant de la qual va fer una gran obra de divulgació. El 1972, la Fundació Carulla/Òmnium Cultural de Barcelona va dedicar la seva tradicional *Nadala* al Ve Centenari de les *Trobes* (s'avançava així dos anys a la commemoració oficial), i en va editar una petita monografia, *500 Anys del primer llibre imprès en català. 1474-1974. L'aventura editorial a Catalunya*, on col·laboraven, entre d'altres, Joan Fuster («L'aventura del llibre català», 7-60), Pere Bohigas («El llibre manuscrit en llengua catalana», 61-77) i Joan Ainaud («Assaig de Cronologia [del llibre català]», 77-88). Encara que era una obra divulgativa, des del punt de vista històric és rigorosa i referència bibliogràfica inexcusable.

ta catalana i, en la mesura de les nostres capacitats, intentar «arrojar alguna luz sobre el alba del libro impreso y su difusión».⁷

Les fonts bibliogràfiques i arxivístiques per a conèixer la impremta incunable i postincunable a Barcelona

Quines són les fonts que ens permeten conèixer la impremta primigènia barcelonina? Quins són els trets distintius de la impremta barcelonina entre el 1474 i el 1520? Es troba entre les més importants de la Península? De quantes edicions i exemplars tenim coneixement? Quins són els exemplars més singulars de la seva producció editorial i per què? És a dir, què coneixem del bressol de la impremta barcelonina i de les seves fites més importants? Per a resoldre aquestes qüestions hem de parlar de les fonts de què disposem.

Coneixem la producció editorial compresa entre el 1474 i el 1520 a partir de dues fonts principals: la primera, els llibres editats (en moltes ocasions, més de les que desitjaríem, conservats en un exemplar únic: és el cas de les *Trobes*, motiu d'edició del present dossier); en aquest grup incloem tant els llibres que tenen el colofó (els més complets ofereixen dades sobre l'impressor, la data completa, el lloc d'edició, l'editor i altra informació d'interès, com hem tingut ocasió de veure en parlar del postincunable de Rosembach), com els que s'han pogut atribuir als tallers d'impremta barcelonins a partir de criteris tipogràfics. Així podríem elaborar la tipobibliografia barcelonina tant per al període incunable com per al postincunable. Malauradament, encara no en disposem d'una per al segle XV (sí, des de fa pocs anys, per al segle XVI).⁸ Com que no tenim una tipobibliografia per als primers temps de la impremta, la tasca de conèixer els incunables barcelonins és molt més difícil i laboriosa, perquè hem de recórrer als catàlegs i repertoris que hagin pogut elaborar les institucions que en conserven.⁹ A més a més, no tots els

7. Vicente BÉCARES, «Los agentes del libro incunable salmantino (1483-1510)», *Titivillus* 2, 2016, 81-105. Els epítets irònics sobre els bibliògrafs (83, 87 i 105, respectivament), són, al nostre entendre, més un elogi a la llarga tradició bibliogràfica peninsular que no pas una crítica a la seva tasca, necessària i molt sovint excel·lent, com tindrem ocasió de comprovar per al cas barceloní. Una primera incursió en aquest tema, i amb una visió panoràmica per a tot Catalunya (no exclusivament barcelonina), la vam oferir en J. Antoni IGLESIAS-FONSECA, «Tra il libro manoscritto e l'edizioni a stampa in Catalogna nella seconda metà del XV secolo (1450-1500)», dins Cristina DONDI (ed.), *Printing R-Evolution and Society 1450-1500. Fifty Years that Changed Europe*, Venezia, Edizioni Ca'Foscari, 2020, 753-772, URL: <https://edizionicafoscari.unive.it/it/edizioni/libri/978-88-6969-333-5/>, consultat el 30.11.2023). Sorpren que la nostra sigui l'única aportació hispànica en aquest congrés internacional derivat del projecte ERC liderat per C. Dondi: «The 15th-century Book Trade: An Evidence-based Assessment and Visualization of the Distribution, Sale, and Reception of Books in the Renaissance».

8. LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*

9. Al final de l'article hem incorporat les abreviacions amb què són coneguts els principals arxius i biblioteques barcelonins que conserven incunables i als quals fem referència en algun moment del nostre estudi. En els casos en què ha estat possible hi hem anotat, entre parèntesis, el nombre d'incunables que posseeixen; en els catàlegs de molts d'ells, les referèn-

incunables barcelonins es conserven en arxius i biblioteques de la ciutat: molts són ara en altres institucions, algunes estrangeres.¹⁰ La primera dificultat, doncs, és conèixer la totalitat o el major nombre possible dels llibres barcelonins de la impremta primigènia.¹¹

cies als incunables són genèriques i en d'altres, inexistentes. Moltes institucions desconeixen, a hores d'ara, el nombre exacte d'incunables que tenen. Els Arxius Capitulars de Barcelona (ACB) i el de València (ACV) conserven, *mutatis mutandis*, fons similars. L'ACB, tot i disposar d'un *Catàleg de Manuscrits* exemplar en tot els sentits (encara que no publicat i consultable només *in situ*), no compta amb el seu equivalent per als incunables. Avui dia encara es fa ús del *Catalogus incunabilium aliorumque librorum a P.Caresmar confectus*, un repertori elaborat entre el 1771 i el 1789 per l'historiador i eclesiàstic premonstratenc Jaume Caresmar (1717-1791), i que és el nucli de l'article [de Josep OLIVERAS], «El Catálogo de libros impresos de Caresmar», *Scrinium* 8-10, 1953, 33-63; uns anys més tard, un successor d'Oliveras, el també canonge arxiver Josep BAUCCELLS, «Documentación franciscana en el ACB.II. Manuscritos, incunables e impresos», *Archivo Ibero-Americano* 42, 1982, 157-186, parla d'un fons específic de l'ACB en el qual identifica més incunables. Encara no hem pogut precisar el nombre d'incunables i postincunables que s'hi conserva. En canvi, l'ACV disposa d'una obra modèlica: José Vicente BOSCA i M. Luz MANDINGORRA, *Incunabula in Archivo Sedis Valentinae asservata. Estudio y catálogo de la colección*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2019, en la qual descriuen els 117 incunables conservats, datats entre el 1468 i el 1502 i corresponents a 85 edicions. Esperem que algun dia l'ACB pugui disposar d'un instrument de descripció semblant; si algú està interessat a elaborar-lo, comptarà d'antuvi amb la generositat i l'ajut de Mn. R. Baró, l'actual arxiver capitular. Per als postincunables barcelonins, els índexs del treball de LAMARCA, *La impremta en Barcelona...*, permeten ampliar la nòmina d'institucions barcelonines (i d'altres localitats) que en posseeixen.

10. Les principals biblioteques nacionals del món (com ara la Biblioteca Nacional de Espanya, la Bibliothèque Nationale de Paris o la British Library, entre moltes altres) conserven incunables i postincunables barcelonins: una cerca a les bases de dades *GW*, *ISTC* o *USTC* ens ofereixen molts resultats amb només seleccionar els camps adequats. La cerca, és clar, no hauríem de limitar-la a les grans biblioteques, ja que en podem trobar en moltes altres institucions. Un exemple curiós és el Rosenbach Museum and Library (Filadèlfia, EUA. URL: <https://rosenbach.org/>, consultat el 30.11.2023). El bibliòfil Abraham S. W. Rosenbach va reunir una important col·lecció de manuscrits i llibres, entre els quals hi ha, i no és casualitat, un nombre important d'incunables i postincunables de... Joan Rosembach, amb el qual presumia de tenir una relació familiar remota (la qual cosa ara sabem que és impossible, si més no per línia directa, perquè l'impressor Rosenbach no va tenir descendència directa). Per a més informació sobre aquest fons en concret i la seva formació és de lectura obligada el treball de Gemma AVENOZA i Lourdes SORIANO, «Els incunables de Francesc Eiximenis i altres edicions al Museu i Biblioteca Rosenbach de Filadèlfia», *Catalan Review: International Journal of Catalans Culture* 24, 2010, 31-43. Per aquesta raó Albacete, província a la qual no va arribar la impremta fins al 1811, té prop de 40 incunables: el text de Francisco MENDOZA, *La luz tras las tinieblas. Incunables en Albacete*, Albacete, Consejería de Cultura de la JCCCLM/Instituto de Estudios Albacetenses 'Don Juan Manuel', 2008, explica com hi van arribar.

11. Una veu autoritzada en l'estudi dels incunables, F. de los Reyes, ha cocomissariat recentment l'exposició «Incunabula. 550 años de la impremta en España. BNE, 21 abril-23 julio 2022», celebrada per commemorar el 550 aniversari del *Sinodal de Aguila Fuente*. Acompanyava l'exposició un breu assaig (en octau i de poc més de cent pàgines): Fermín DE LOS REYES, *Incunabula. La impremta llega a España*, Madrid, BNE, 2022, 55, on afirma que «Espanya se queda en un 4%

La documentació coetània d'arxiu és l'altra font per a conèixer la història de la impremta, importantíssima per al cas de Barcelona (i català, en general), molt treballada des de mitjan segle XX i fins a l'actualitat per multitud d'autors (arxivers, bibliògrafs, historiadors, etc.) per a elaborar la història del llibre manuscrit i imprès. No disposem aquí d'espai suficient per parlar de la utilitat de la documentació cancelleresca, eclesiàstica, notarial, municipal i patrimonial, més que demostrada, ni tampoc per a fer un repàs exhaustiu de les principals fites historiogràfiques en aquest camp, però en voler destacar algunes pel seu caràcter pioner, la seva exhaustivitat o el seu caràcter ambiciós de síntesi per a l'estudi del llibre imprès a l'època que estudiem (deixem de banda, per tant, els estudis que van aportar dades en abundància per a la història del llibre manuscrit).¹²

del total [de l'estimació de la producció incunabilística d'Europa feta a partir de dades extretes de l'*ISTC*] i que «se conocen casi 1200 ediciones hispanas, de un número sin duda mayor [...] Se publica más en Salamanca y Sevilla, con unas 170 ediciones, mientras que en Barcelona y Zaragoza rondan las 120, seguidas de Burgos y Valencia, con un centenar. Como se ve, las cifras son modestas, lo que no implicaba que no circularan los libros, que se importaban de otros países». De los Reyes Gómez és autor, sol o en col·laboració amb altres, d'algunes obres de consulta obligada: Manuel José PEDRAZA, Yolanda CLEMENTE i Fermín DE LOS REYES, *El libro antiguo*, Madrid, Síntesis, 2003; *Sinodal de Aguilafuente*, ed. facsímil e introducció de F. DE LOS REYES con transcripció de Susana VILCHES, Burgos, Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, 2010⁵; F. DE LOS REYES i S. VILCHES, *Del Sinodal de Aguilafuente a El Adelantado de Segovia. Cinco siglos de imprenta segoviana (1472-1910)*, Madrid, Calambur, 2015; F. DE LOS REYES, *La imprenta incunable, el nuevo arte maravilloso de escribir*, Madrid, CSIC, 2015. URL: <https://editorial.csic.es/publicaciones/libros/12511/978-84-00-09916-9/la-imprenta-incunable-el-nuevo-arte-maravilloso-de.html>, consultat el 30.11.2023); Manuel José PEDRAZA i F. DE LOS REYES, *Atlas histórico del libro y las bibliotecas*, Madrid, Síntesis, 2016, i F. DE LOS REYES, «Búsqueda, análisis e identificación de incunables: problemas y métodos», dins Antonio CARPALLO i Maria OLIVERA (ed.), *El patrimonio bibliográfico y documental. Diferentes metodologías de investigación, idénticos objetivos*, Madrid, Fragua, 2020, 251-282, a més d'altres treballs sobre impresos incunables menors (en especial, butlles d'indulgència i de croada). També va encapçalar el projecte de recerca «*Repertorio bibliográfico de incunables españoles*» (FFI2016-78245-P. 2016-2020). En un futur no molt llunyà esperem veure els resultats de la seva recerca i conèixer amb més precisió el nombre exacte d'edicions i d'incunables barcelonins. Entre el 12 d'abril i el 16 de juliol de 2023, la Bibliothèque Nationale de France ha acollit també una exposició sobre els primers temps de la impremta europea, el catàleg resultant de la qual (Nathalie COILLY i Caroline VRAND [dir.], *Imprimer! L'Europe de Gutenberg (1450-1520)*, París, BnF, 2023) contrasta amb el breu assaig publicat per la BNE. Pensem que el 550 aniversari del *Sinodal de Aguilafuente* mereixia un congrés peninsular i un catàleg ambiciós.

12. Des que vam iniciar-nos en l'estudi del llibre manuscrit a partir de la documentació coetània hem fet un repàs exhaustiu d'aquests estudis en publicacions diverses: J. Antoni IGLESIAS-FONSECA, «El llibre a la Catalunya Baix-medieval. Notes per a un estat de la qüestió», *Faustia* 15/2 1993, 59-93, i, sobretot, a la tesi doctoral *Libres i lectors a la Barcelona del s. XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*. I. Estudi. II. Apèndix documental, Universitat Autònoma de Barcelona, 1996 (URL: <http://hdl.handle.net/10803/5549>, consultat el 30.11.2023). En els darrers trenta anys han aparegut molts altres estudis, propis i aliens, dignes d'esment, però no és l'objectiu d'aquesta aportació i mereixen més espai que el d'una nota a peu de pàgina.

De pioner es pot qualificar l'estudi editat el 1936 per R. Carreres Valls.¹³ L'autor, aleshores «director tècnic de l'Arxiu Històric Notarial de Barcelona», va intentar oferir una petita síntesi històrica sobre el llibre manuscrit, la impremta i la llibreria a partir d'una selecció d'instruments notariais del seu arxiu (l'actual *AHPB*), que encara estava per organitzar i per obrir al públic en general. I diem que ho va intentar, perquè el conjunt de l'obra és decebedora: de les 180 pàgines que conté, en dedica unes 40 al text introductori i la resta a l'edició d'un nombre indeterminat de documents (s'agraeix que siguin presentats en ordre cronològic, però mai no se sap si són inèdits, no estan numerats i, molt sovint, les transcripcions estan plenes d'errades). Es tracta d'una síntesi massa atapeïda per a explicar 250 anys d'història del llibre català manuscrit i imprès i encara més enllà.¹⁴ Avui, el llibre de Carreres, ple de mancances, no hauria obtingut el *nihil obstat* editorial. Si el recuperem és perquè alguns dels seus documents eren inèdits i van alertar altres bibliògrafs i historiadors que els van saber aprofitar. D'alguns dels beneficiats parlem en el paràgraf següent.

Per a commemorar els 400 anys de la fundació de les *Ordinacions de la Confraria de Sanct Hierònim dels Libraters de la ciutat de Barcelona* (1453) es va editar una obra encara avui dia fonamental per a la història de la impremta barcelonina.¹⁵ Aquesta obra fou el resultat de la col·laboració entre J. Rubió i Balaguer (que

13. Ricardo CARRERES, *El llibre a Catalunya 1338-1590*, Barcelona, Impremta Altés, 1936. Desconeixem les circumstàncies d'aquesta edició i tenim poques notícies de l'autor, però se'n devia fer un tiratge limitat.

14. L'autor fins i tot dedica un capítol a l'«origen de la impremta a Ibèria» (15-19) i no s'està de defensar la primacia de Barcelona en la introducció d'aquest nou art: «Barcelona, València, Saragossa i Sevilla es disputen la glòria d'ésser el bressol de la primera impremta d'Ibèria. Sense els dubtes, més d'ordre moral que material, que han ocorregut sobre l'autenticitat de la data de 1468 que consta estampada a la *Grammatica* de Bartomeu Mates, ningú no podria discutir dita prioritat a Barcelona» (recordem que pocs abans, el 1930, Ramon MIQUEL i PLANAS, *El incunable barcelonès de 1468...*, n'havia fet l'edició facsímil i defensava la mateixa teoria: nota 26).

15. Jorge RUBIÓ i José Mª MADURELL, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)*, Barcelona, Gremio de Editores, de Libreros y de Maestros Impresores de Barcelona, 1955. Els hereus actuals d'aquests gremis són el Gremi d'Editors de Catalunya, el Gremi de Llibrers de Catalunya i el Gremi de la Indústria i Comunicació Gràfica de Catalunya, respectivament, algun dels quals, com veurem, també són darrere d'iniciatives editorials recents que permeten apropar-nos una mica més als primers temps del llibre imprès a Catalunya. La «Introducció» d'aquesta obra es va editar trenta anys més tard, en traducció catalana (Jordi RUBIÓ, *Impremta i Llibreria a Barcelona (1474-1533)*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 1986). Per al lector actual, malauradament, el respecte a l'original arriba a no completar «les referències a treballs del doctor Rubió on ell no n'esmenta l'autor: era la seva manera de fer» [*sic*]. Això explica també que la bibliografia original no s'actualitzés i que tampoc no es fes cap correcció o matís a algunes de les seves afirmacions (el fet que Rubió morís el 1982 tampoc no hi devia ajudar). Finalment, aquesta traducció catalana es va tornar a reproduir a l'aplec d'estudis Jordi RUBIÓ, *Llibrers i impressors a la Corona d'Aragó*, Barcelona, Publicacions Abadia de Montserrat, 1993, 17-212 («Obres de Jordi Rubió i Balaguer», XI), que recull altres articles seus poc coneguts o inèdits sobre la impremta i l'edició. En aquest treball, els esments a RUBIÓ, *Documentos...*, fem referència sempre a l'edició de 1955.

signà la introducció, de prop de 120 pàgines, una autèntica monografia dels coneixements d'aleshores sobre els primers viutanta anys de la impremta barcelonina, des de l'arribada del primer impressor a Barcelona i la constitució de la *Confraria de Llibreters*,¹⁶ i que anotà els 511 documents recollits, amb una munió de dades sobre el món dels llibreters i impressors de l'època encara per explotar del tot) i J. Ma Madurell i Marimon, arxiver de l'AHPB (aquest s'encarregà, sobretot, de la transcripció dels 511 documents que ocupen el gruix de l'obra, més de 1.000 pàgines, així com de facilitar a J. Rubió moltes de les notícies que aquest recull en els seus comentaris i que provenen d'aquest arxiu). Tant el text introductori de Rubió com els comentaris que aquest fa sobre cadascun dels més de 500 documents transcrits es beneficien de la documentació conservada a l'AHPB, però també a l'ACB, l'AHMB, l'ACA, la BC i la BUB-CRAI (per tant, documentació cancelleresca, eclesiàstica, notarial i municipal). Els *Documentos...* són una fita historiogràfica de l'època, una *rara avis* en la bibliografia estatal en tractar-se d'un estudi exhaustiu, profusament documentat i modèlic en la seva proposta i la metodologia emprada. No serà fins dècades més tard que s'elaboraran obres similars a la de Rubió-Madurell per altres localitats de l'Estat.¹⁷ Aquesta ha esdevingut el treball clàssic de l'edició incunable i postincunable barcelonina, i moltes obres posteriors sobre la impremta incunable i postincunable han begut, d'una manera o d'una altra, d'aquesta deu bibliogràfica.

Un repertori documental de J. Hernando centrat en el món del llibre en el trànsit del manuscrit a la impremta, segons confessió de l'autor, és deutor de molts dels treballs publicats fins aleshores.¹⁸

16. RUBIÓ-MADURELL, *Documentos...*, 104*-106* («17. La Confraria de Sant Hierònym dels Llibraters») i 899-907 (docs. 510 i 511, del 31 de gener de 1553, d'aprovació dels Estatuts de la dita confraria, i 11 de febrer, de ratificació pel Consell de la Ciutat de Barcelona, respectivament, que tanquen l'aplec documental de la seva obra), ja dedicaren algunes pàgines a l'associació esmentada, però no han estat els únics. També ho han fet Ignasi BAIGES, «Els exàmens d'accés a la Confraria dels Llibreters de Barcelona (1533-1583)», *Estudis Castellonencs* 6, 1994-1995, 151-164; LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 114-119, o Rosa Ma GREGORI, «*Confratrie Librarium civitatis Barcinone* i l'ofici dels llibreters a la ciutat de Barcelona. Estudi institucional i edició de les fonts històriques», *Barcelona Quaderns d'Història* 24, 2017, 271-286, (DOI: <https://raco.cat/index.php/BCNQuadernsHistoria/article/view/339896>, consultat el 30.11.2023) entre d'altres; en aquesta mateixa monografia es pot llegir el seu treball: «Regulació del treball i corporativisme en el món del llibre a la València (i Corona d'Aragó) de l'època moderna».

17. En són exemples, *mutatis mutandis*, els d'Anastasio ROJO, *Impresores, libreros y papeles en Medina del Campo y Valladolid en el siglo XVII*, Valladolid: Consejería de Cultura y Turismo, 1994; el de Manuel José PEDRAZA, *La producción y distribución del libro en Zaragoza, 1501-1521*, Zaragoza, Institución Fernando el Católico, 1997, o el de Vicente BÉCARES, *Guía documental del mundo del libro salmantino del siglo XVI*, Segovia, Instituto Castellano y Leonés de la Lengua, 2006; complementari a aquesta obra és Vicente BÉCARES, «Los agentes del libro...» Aquests treballs, i d'altres que podríem esmentar, estan condicionats per la documentació conservada en aquests indrets: la notarial és testimonial per a època tardomedieval i es conserva sobretot a partir de 1500.

18. Josep HERNANDO, «Del llibre manuscrit al llibre imprès. La confecció del llibre a Barcelona durant el segle XV. Documentació notarial», *Arxiu de Textos Catalans Antics* 21, 2002, 257-603.

Una nova commemoració, el 1998, serví perquè el Gremi d'Indústries Gràfiques de Barcelona edités una nova monografia, *Cinc segles d'història gràfica. 1498-1998*, aquest cop amb motiu del cinquè centenari dels orígens del gremi.¹⁹ En concret, el gremi commemorà el fet que «a partir de 1498, any de la publicació del Privilegi de Regiment, que permet als menestrals, entre els quals es troben els estampers, formar part del Consell de Cent –òrgan que governava la ciutat de Barcelona fins a la seva desaparició al 1714–, el reconeixement d'aquest caràcter civico-polític adquirirà una importància creixent, constituint-se des d'aquesta data en l'eix de les reivindicacions dels impressors, que culminaran a mitjan segle XVI amb un primer reconeixement estamental dels estampers».²⁰ Aquesta obra, però, tot i comptar amb historiadors de renom, és lluny de la qualitat de la de *Documentos...* i té un caràcter commemoratiu i divulgatiu més accentuat.²¹

De pocs anys després són les monografies sobre la «Història de l'Edició a Catalunya» iniciativa del Gremi d'Editors de Catalunya. Es tracta d'una col·lecció de set volums, els dos primers de la qual són els d'interès per a la impremta barcelonina (i catalana en general).²² Aquesta sèrie de monografies aprofita la bibliografia més

Com en altres treballs d'aquest autor, tot i que a la introducció o en nota sempre esmenta els treballs previs que ha consultat relacionats amb la temàtica d'estudi, a l'edició dels documents mai no acostuma a oferir les referències bibliogràfiques que els han citat o que els han editat sencers; en descàrrec seu, s'ha de dir que l'edició documental sempre és impecable des del punt de vista diplomàtic i paleogràfic. En aquest estudi en concret, una observació detallada permet afirmar que una part molt important dels documents del període de la impremta barcelonina antiga (és a dir, els datats entre el 1474 i el 1500) són extrets del treball de Rubió-Madurell i són pocs els inèdits; per al camp de la llibreria, en canvi, sí que n'aporta molts més (especialment contractes d'aprenentatge de llibreters). Però això obliga el lector a comparar ambdues col·leccions documentals o altres treballs: no sabem mai si el document és inèdit, i per tant una aportació original, o si es tracta d'una reedició.

19. El Gremi d'Indústries Gràfiques de Barcelona es va ampliar pocs anys després i ara és l'actual Gremi de la Indústria i Comunicació Gràfica de Catalunya.

20. «La confraria de sant Joan ante Portam Latinam», dins *Cinc segles d'història gràfica. 1498-1998*, Barcelona, Gremi d'Indústries Gràfiques de Barcelona, 37.

21. Els capítols històrics relacionats amb la impremta per al període que estudiem els signen Martí DE RIQUER, «De la veu al llibre», 15-33; ¿«La confraria de sant Joan ante Portam Latinam», 36-39; Pere MOLAS, «Els impressors de Barcelona: la lluita pel gremi», 40-47; José MARTÍNEZ DE SOUSA, «L'època de la composició manual (1450-1889)», 64-87 i «Breu cronologia del llibre i de la impremta», 233-240; i, finalment, José Mª AINAUD, «Del manuscrit a l'imprès», 88-109. Tot i que són historiadors solvents, és una obra commemorativa, editada per als agremiats i, encara que rigorosa des del punt de vista científic, no significà cap avanç en l'estudi de la impremta barcelonina. Per posar un exemple, tot i que es fa per a commemorar el cinquè centenari del gremi, a l'apartat de «cronologia» es recullen tres fites per a l'any 1498: «1498. Al desembre, Joan Luschner instal·la la primera impremta en el monestir de Montserrat (Barcelona). 1498. Joan Rosembach imprimeix a Tarragona l'*Expositio aurea hymnorum*. 1498. Apareix a Nuremberg l'*Apocalipsis*, il·lustrat per Albrecht Dürer, una de les obres més ben il·lustrades de tota la història del llibre. Les seves grans xilografies són una obra d'art» [sic] (MARTÍNEZ DE SOUSA, «Breu cronologia...», 236). Sobta que no s'hi esmenti el motiu de la publicació d'aquesta obra: el Privilegi de Regiment de 1498, data de l'acta fundacional del gremi.

22. Manuel LLANAS, *El llibre i l'edició a Catalunya: apunts i esbossos*, Barcelona, Gremi d'Editors de Catalunya, 2001 («Història de l'Edició a Catalunya», I); Manuel LLANAS, *L'edició a*

significativa sobre els temes que tracta i ofereix una informació rigorosa, atractiva visualment, però sense l'apartat de notes justificatives ni altres referències habituals en els treballs científics. D'alguna manera, es tanca un cicle històric en el qual tots els gremis catalans relacionats amb l'edició i la llibreria, junts o per separat, han deixat empremta de la seva activitat a través de la publicació d'obres fonamentals. El mateix autor va oferir una nova síntesi, en un únic volum, uns anys més tard.²³

Com a colofó d'aquest breu repàs a les fonts en què basem aquest estudi recuperem de nou la tipobibliografia per a la impremta barcelonina del segle XVI elaborada per M. Lamarca, una obra comparable a la de Rubió-Madurell pel volum d'informació que aporta a tots els estudiosos d'aquest període i que clou de manera brillant tota una vida de treball dedicada a la incunabilística i a la bibliografia de la primera edat moderna. L'autora fa una definició que ajuda també a explicar un important episodi de la història de la impremta barcelonina:

Un [sic] tipobibliografia aplega, analitza, descriu i dona compte de les obres que han estat impreses en un determinat lloc –ciutat, país o regió– durant un període concret, o bé al llarg de la història, de manera que explica i reflecteix el patrimoni bibliogràfic, la riquesa cultural i la transmissió del coneixement d'una ciutat, un país o una regió. En aquest cas es tracta de Barcelona i del segle XVI.²⁴

Fixem-nos en l'errata inicial («Un tipobibliografia»). En aquest cas té poca transcendència, però una errata multiplica els seus efectes si es localitza en el colofó d'un incunable i més concretament en la seva data d'impressió. Durant dècades, un incunable barceloní, la *Grammatica* de B. Mates (al colofó de la qual consta «impressa per Johannem Gherlinc, alamanum, finitur Barcynone nonis octobris anni a nativitate christi.Mcccc.lxviii», és a dir, 1468), va ser considerat pels seus defen-

Catalunya: segles XV a XVII, Barcelona, Gremi d'Editors de Catalunya, 2002 (HEC, II). La resta de volums, fins a completar els set que completen la sèrie, estan dedicats al segle XVIII (HEC, III), segle XIX (HEC, IV) i els tres restants al segle XX (HEC, V, VI i VII). URL: <https://issuu.com/gremideditorsdecatalunya>, consultat el 30.11.2023).

23. Manuel LLANAS, *Sis segles d'edició a Catalunya. Una síntesi històrica*, Lleida, Pagès Editors, 2007.

24. LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 13. Conté la relació completa dels 36 impressors que treballaren a les premses barcelonines el segle XVI (20-114); els 74 llibreters i llibreteres identificats (119-148), amb un petit estudi documental en ambdós casos; el catàleg descriptiu de les obres (151-1146), que ocupa el gruix de la publicació (amb un total de 1055 edicions); una bibliografia exhaustiva (1241-1273) i uns índexs essencials en una obra d'aquestes característiques, la qual cosa suma prop de 1.300 pàgines. Una obra ingent. Tant de bo comptem algun dia amb un estudi tipobibliogràfic semblant per al segle XV! Altres publicacions destacables seves són: Montserrat LAMARCA i Jaume TORRA (ed.), *Catàleg dels incunables de la Biblioteca de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1995, i, com a autora única, *Llibres impresos a Espanya durant el segle XVI: Biblioteca de la Universitat de Barcelona*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2007.

sors el primer incunable de la Península.²⁵ A la dècada dels trenta del segle XX, Barcelona, València i Saragossa es disputaven la candidatura a ser el bressol de la impremta hispànica.²⁶ El «patriotismo local» o las «disputas localistas» entorn d'aquesta qüestió van deixar molts exemples en el camp de la bibliografia que no podem recollir en l'espai de què disposem.²⁷

Els artífexs de la primitiva impremta barcelonina: els primers «estampers» barcelonins

Una font directa, la bibliogràfica, i una d'indirecta, la documentació coetània d'arxiu, són les que permeten apropar-nos a la impremta barcelonina entre el 1473 i el 1520.²⁸ Ambdues ens permetran respondre les qüestions sobre els primers temps de la impremta barcelonina.

25. Es tracta d'un exemplar únic (*ISTC*: <https://data.cerl.org/istc/im00352350>, consultat el 30.11.2023).

26. Per a Barcelona n'és un bon exemple Ramon MIQUEL i PLANAS, *El incunable barcelonés de 1468 (Gramàtica de B. Mates)*, Barcelona, Real Academia de Buenas Letras de Barcelona, 1930. Miquel Planas va editar el facsímil i el va acompanyar d'un text que inclou epígrafs com «Caducidad de la tradición sobre la introducción de la imprenta en Valencia» o «Convicción de la exactitud del colofón de la *Grammatica* de 1468». En aquesta ocasió, el gran bibliògraf que fou Miquel Planas no tenia raó: la data correcta d'edició és 1488, com altres estudiosos defensaven aleshores i han demostrat estudis tipobibliogràfics posteriors. «Titivillus», el dimoni que en època manuscrita es considerava que influïa en les errades dels copistes, també va tenir continuïtat en l'època de la impremta (sobre aquest dimoni i els seus efectes en la història del llibre manuscrit i imprès comptem també amb una bibliografia àmplia i un bon repertori iconogràfic; és molt recomanable, d'altra banda, la revista homònima editada per la Universitat de Saragossa, *Titivillus*, i la seva sèrie d'annexos «In culpa est»). El mateix any es va editar un treball que va passar desapercbut durant dècades, el de Cristino VALVERDE, *Catálogo de incunables y libros raros de la Santa Iglesia Catedral de Segovia*, Segovia: Imprenta de El Adelantado, 1930, on es donava la primera notícia del *Sinodal de Aguilafuente*, la datació atribuïda al qual era la de 1472. Segons el consens actual, és el primer incunable hispànic peninsular i obra de Juan Parix, impressor de Heidelberg.

27. Pau VICIANO, «Más allá de la incunabilística: la difusión de las *Trobes en labors de la Verge Maria* en la sociedad valenciana», *Ruiderae: Revista de Unidades de Información* 20, 2022, 6. L'autor centra el seu estudi en la significació de les *Trobes* en els segles XIX i XX i en especial en dos moments clau: les commemoracions del 1874 i 1974 (en aquesta darrera data són molt eloqüents els *equilibris* que van haver de fer el BOE i Correus amb motiu del Vè Centenari). No oblidem que les *Trobes* van ésser considerades durant molt de temps el primer incunable de la Península (i, posteriorment, un cop perduda la primera posició en el rànquing, es va haver de *consolar* amb ser el primer de caràcter literari). En qualsevol cas, recordar aquí l'estudi més recent sobre les *Trobes*: Josep Lluís MARTOS, *El primer cancionero impreso y un pliego poético incunable*, Madrid - Frankfurt am Main, Iberoamericana - Vervuert, 2023. És per això que remetem, en aquesta monografia sobre les *Trobes*, als articles de J. V. Boscà i F. M. Gimeno, M. Ferrando, i A. Furió i J. V. García Marsilla.

28. El lector potser trobarà a faltar referències a històries del llibre o de l'edició «generalistes», com ara la *Historia de la imprenta hispana*, Madrid, Editora Nacional, 1982 (un punt d'inflexió en l'estudi de les premses hispàniques, amb la participació dels principals bibliògrafs de l'època) o la de Colin CLAIR, *Historia de la imprenta en Europa*, Madrid, Ollero y Ramos, 1998,

Quins van ésser els primers impressors? D'on procedien? Molts eren estrangers, especialment alemanys, i al final del període incunable en veiem aparèixer d'autòctons i d'altres nacionalitats.

L'any 1502, el colofó d'un petit llibre recollia que fou «stampat lo present *Vocabolari* en la noble vila de Perpinyà per mestre Johan Rosembach» i, tot seguit, la marca més coneguda de l'impressor (la mateixa de la Figura. 1). El *Vocabolari* al qual es fa referència és el *Vocabolari molt profitós per aprendre Lo Catalan Alaman y Lo Alaman Catalan*, és a dir, i com recull el facsímil editat el 2002, un *Vocabolari Català-Aleman*.²⁹ Els fulls inicials expressen el seu objectiu:

En aquest llibre són continguts coses de gran valor y útils per aprendre Alaman y Catalan y és necessari per ben parlar lo alaman [...] Aquest molt digne y útil vocabolari a instruir [i] aprendre sinse anar a la schola, açí com són menestrals a qui pot aprendre un alaman-catalan y catalan-alaman. En lo present llibre són continguts tots noms y mots que se pugua demanar³⁰

o els títols d'Hipólito ESCOLAR (dir.), *Historia Ilustrada del Libro Español. II. De los incunables al siglo XVIII*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 2001; de Víctor INFANTES, François LOPEZ i Jean-François BOTREL (dir.), *Historia de la edición y de la lectura en España 1472-1914*, Madrid, Fundación Germán Sánchez-Ruipérez, 2003, o alguns d'altres interessants per molts aspectes, com els de Miguel Ángel PALLARÉS, *La imprenta de los incunables de Zaragoza y el comercio del libro internacional del libro a finales del siglo XV*, Zaragoza, Diputación Provincial Zaragoza/Institución Fernando el Católico, 2003 (URL: https://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/27/20/_ebook.pdf, consultat el 30.11.2023) i el de Manuel José PEDRAZA, *El libro español del Renacimiento. La "vida" del libro en las fuentes documentales contemporáneas*, Madrid, Arco/Libros SL, 2008, però l'espai de què disposem ens obliga a centrar-nos en els títols més estretament relacionats amb la impremta i l'edició barcelonina.

29. *Vocabulari Català-Aleman imprès a Perpinyà per Joan Rosembach el 1502*. Edició facsímil a cura de Vinyet PANYELLA, Barcelona, Biblioteca de Catalunya - Institut Ramon Llull, 2002. L'edició es va fer amb motiu del 500è aniversari de la seva impressió i d'unes jornades de l'IRL a Berlín. S'han fet molts estudis sobre aquesta obra, una *rara avis* en la història de la lexicografia peninsular, una traducció catalana feta a partir d'una edició italiana. En tractar-se d'una «rara bibliogràfica i lingüística del major preu», n'han parlat filòlegs, romanistes, germanistes, bibliògrafs, bibliòfils i bibliotecaris. Per a més dades sobre aquesta obra singular remetem als estudis previs que esmenta Panyella. Se'n conserven dos exemplars al món, el de la BC i un altre a la Bibliothèque Nationale de France (*USTC*: <https://www.ustc.ac.uk/editions/347875>, consultat el 30.11.2023). Rosembach es trobava aleshores a Perpinyà, on es va instal·lar el 1500, després de passar per València i Barcelona; acabada l'estada, ca. 1503, tornarà a Barcelona (sobre la impremta perpinyanesa, a més de les dades aportades a l'edició facsímil, es pot consultar Mercè COMAS, «La vitalitat de la impremta a Perpinyà del segle XVI al segle XIX: de Rosenbach a Alzina», *Mirmanda. Revista de cultura* 21, 2007, 77-88). La biografia i l'obra de Rosembach encara necessita una monografia específica: els seus prop de 40 anys de dedicació a la impremta catalana entre els segles XV i XVI la justifiquen.

30. Després d'aquest petit pròleg, el text que segueix es presenta en dues columnes, a l'esquerra el text en català i a la dreta la traducció alemanya. Encara que no és foliat, aquest postincunable en suma un total de 72 (al recto de l'últim foli es troba el colofó amb la marca tipogràfica), i les seves mesures (8,5 x 13,5 cm) són encara més reduïdes que el que coneixem per un llibre en octau (sobre aquest format, d'11 x 16 cm: Víctor INFANTES, «En octavo...»). Sobre

Es tracta d'un autèntic «vademècum de butxaca», un llibre portàtil, adreçat als catalanoparlants que, per raons diverses (sobretot comercials, però en podien ésser d'altres), tenien relació amb oriünds d'Alemanya; i a l'inrevés, adreçat també als alemanys que pretenien comunicar-se amb els habitants del domini lingüístic català de la Corona d'Aragó. Entre els interessats podria figurar el mateix impressor del llibre, Joan Rosembach, impressor oriünd de Heidelberg. La introducció de la impremta en els territoris de parla catalana, en la dècada dels setanta del segle XV, va venir de la mà d'impressors alemanys: Enric Botel, Jordi von Holtz i Joan Planck (d'aquest darrer, així com de la tríada al complet, en parlarem més endavant), Joan Gherlinc, Joan Luschner, Nicolau Spindeler, Hagenbach, Leonard Hutz, Pau de Constanza –o Hurus–, Joan de Salzburg, Joan Koberger, Cristòfor Cofman, Vendelin Rosenheyer, Pere Jacob Vizlant i Felip Vizlant, són alguns dels impressors documentats o dels quals es conserven incunables i postincunables.³¹

A Barcelona ciutat, per al període estudiat, tenim constància de l'activitat dels següents impressors d'origen alemany: Enric Botel, Jordi von Holtz, Joan Blanc, Joan de Salzburg i Girardus,³² Joan Gherlinc,³³ Joan Luschner,³⁴ Nicolau Spindeler,³⁵ Joan Rosembach³⁶ i Vendelin Rosenhayer (dels quals parlarem més endavant, de

l'estructura, el significat i el contingut del *Vocabulari* remetem a la bibliografia esmentada. La presència d'una colònia estable d'alemanys a la ciutat de Barcelona, com també en altres de la Corona d'Aragó, és un fet constatat i ben documentat (més endavant parlarem de la Confraria de Santa Bàrbara dels Alemanys a Barcelona): coneixem el nom de molts artesans, artistes i mercaders originaris d'Alemanya (entre els quals, impressors i llibreters). El viatger alemany Jeroni Münzer també va fer parada a la ciutat el 1494 i va deixar constància de trobades amb paisans seus. Podríem demanar-nos, legítimament, si, més que a una necessitat editorial (cobrir el que ara diríem un nínxol editorial), l'edició del *Vocabulari* no responia més aviat a un caprici personal de Rosembach: pensem que va imprimir-lo pel seu origen alemany, per una qüestió purament sentimental, més que no pas comercial.

31. Per als impressors esmentats i la seva relació amb la terra que els va acollir, encara és útil el treball de Jordi RUBIÓ, «Integración de los impresores alemanes en la vida social y económica de Cataluña y Valencia en los siglos XV-XVI», *Spanische Forschungen der Görresgesellschaft* 20, 1962, 103-122 (ara també en RUBIÓ, *Llibreters i impressors...*, 215-243).

32. Per a aquests cinc primers estampers remetem als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*, i LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 51-55. També s'esmenta un ginebrí, Pere Brun (el podem considerar alemany, atès que la majoria del cantó de Ginebra és de parla alemanya? Si és així, en serien sis en aquest primer grup).

33. Per aquest impressor remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*, i LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 59-64.

34. Per a aquest impressor remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*; LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 65-68, i M. LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 23-25, que permet conèixer alguns dels seus llibres editats i recollits al catàleg.

35. Per a aquest impressor remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*; LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 56-58, i M. LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 23-23, que permet conèixer alguns dels seus llibres editats i recollits al catàleg.

36. Per a aquest impressor remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*; LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 83-94, i M. LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 26-33, que permet conèixer alguns dels seus llibres editats i recollits al catàleg.

nou, en destacar algunes de les fites editorials de l'època).³⁷ Després de consignar el seu ofici [(e)stamper empremtator librorum (de stampa), artis impressorie magistrum, magister librorum d'estampa, mestre d'(e)stampa», etc.], consignaven el seu origen, tant en la documentació [de forma específica, la qual cosa permet, sovint, identificar la seva localitat nadiua: «Oriundus civitatis Ehinbech, diocesis Maguntinensis (Botel), nadiu de la ciutat de Adilberc de Alamanya, ara ciutadà de Barchinona (Rosembach)», etc.], o més genèrica: «Alamannus (Gherlinc o Spindel-ler), alamanis degentibus Barchinone (Luschner), de Alamania (Gherlinc)», etc.], com en alguns dels colofons dels llibres que ens han arribat resultat de la seva activitat [de forma específica, novament: «Alamani de Lichtenberck (Luschner)», o més genèrica: «Alamany (Luschner, Rosembach), germanicum (Spindeler) o germanum (Rosembach)», etc.]. Alguns no s'estalviaven autolloances superlatives (entre els del període estudiat, Rosembach, que inclou als seus colofons expressions com «impressorum diligentissimum» o «impressorum oculatissimum»).³⁸ Tots establiren un taller en alguna ciutat important o es desplaçaren temporalment allà on eren requerits els seus serveis (per això alguns d'ells els trobem a Barcelona, Girona, Lleida, Montserrat, Perpinyà, Tarragona, Tortosa, Saragossa o València).³⁹

A banda dels alemanys, entre el 1473 i el 1520 també tenim constància de l'activitat d'almenys un estamper hispànic, Diego de Gumiel;⁴⁰ de dos francesos, Carles Amorós⁴¹ i Jaume de Vingles,⁴² i, almenys, de cinc catalans, ben documen-

37. Per a aquest impressor remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*, i LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 45, que permet conèixer alguns dels seus llibres editats i recollits al catàleg.

38. Aquesta pràctica de consignar l'origen al costat de l'ofici també la van seguir altres impressors forans (el «provençal o provensal» Carles Amorós, d'origen francès) i fins i tot estampers del país (en especial «Gabriel Pou, català» o «Pere Posa [II], català»).

39. Per al cas dels impressors alemanys de València, remetem, entre d'altres, a RUBIÓ, «Integración de los impresores...», i a l'estudi en aquesta mateixa monografia d'Antoni FURIÓ i José Vicente GARCIA MARSILLA, «A la recerca dels orígens d'un llibre emblemàtic: el promotor i l'impressor de les Trobes i el negoci editorial a la València del segle XV».

40. Aquest «(e)stamper, ciutadà de Barcelona», que apareix com Diego o Didacus a la documentació, va morir el 1501 i no coneixem cap llibre seu editat a Barcelona. Per a la seva figura, remetem als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*, LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 68-72, i IGLESIAS-FONSECA, «Tra il libro manoscritto...», 763-764. Entre els testimonis que enregistra el testament de Gumiel (reproduït parcialment al treball anterior) hi figura Carles Amorós, aleshores empleat seu i més endavant primer representant d'una important nissaga d'impressors.

41. Per aquest impressor, provençal, remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...* (en especial, doc. 234, del 1505: Carmini Ferrer, llibreter, li proporciona el material tipogràfic del seu primer seu taller); LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 171-178, i LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 33-45, que permet conèixer alguns dels seus llibres editats i recollits al catàleg (en aquesta darrera publicació, l'entrada és «Carles Amorós i Hereus», puntualització important que comentarem més endavant). Treballà amb Joan Luschner i Diego de Gumiel. És, amb Rosembach, l'impressor més prolífic de la primera meitat del segle XV (si més no, d'aquells de qui ens han arribat més llibres).

42. Per a aquest impressor remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*, i LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 46-47, que permet conèixer alguns dels seus llibres editats i recollits

tals i de la majoria dels quals conservem obra impresa: Pere Posa,⁴³ Gabriel Pou,⁴⁴ Pere Posa II,⁴⁵ Pere Miquel i Bartomeu Labarola.⁴⁶ La nòmina d'impressors potser es podria incrementar amb alguns altres, com Miquel Ciuró, «*impressoem librorum*», i Miquel Huguet, «*stamperius sive impressor librorum*», vinculats tots dos al taller de Pere Posa.⁴⁷

En un principi, quan vam elaborar la llista de tipògrafs catalans vam estar temptats d'incloure-hi Joan Blanc («*Iohannes Blanc, impressor librorum, habitator Barchinone*»), esmentat en un document datat a Barcelona el 1477 i interessant per moltes raons.⁴⁸ Una primera és que, per cronologia, seria el primer document barceloní en el qual s'esmenten incunables a la ciutat (no necessàriament barcelonins, però tampoc no ho podem excloure, com explicarem tot

al catàleg. Incorporà, segons les dades de què disposem, material de la impremta de Pere Posa II, del qual parlem tot seguit.

43. Per aquest impressor remetem també al treball de CARRERES, *El llibre a Catalunya...*; als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*; LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 77-80, i LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 20-22, que permet conèixer alguns dels seus llibres editats i recollits al catàleg. El seu nebot, Pere Posa II, heretarà les seves premses i eines tipogràfiques.

44. Per a aquest impressor remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*; LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 81-82, i LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 25-26, que permet conèixer alguns dels seus llibres editats i recollits al catàleg.

45. Per a aquest impressor remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*, i a LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 45-46, que permet conèixer alguns dels seus llibres editats i recollits al catàleg. Al colofó dels llibres que editava afegia, al seu nom, «Cathalà», suposem que per a diferenciar-los dels del seu oncle, del qual heretà premses i altres eines.

46. Per a aquests dos darrers impressors remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*; LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 73-76 i 81-82, i HERNANDO, «*Del llibre manuscrit...*» (nombrades entrades a l'índex). Encara que no conservem obra impresa, són moltes les mencions que els qualifiquen d'impressors i que els atribueixen l'edició d'obres concretes.

47. Per aquests impressors remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*, en especial, docs. 198 (Ciuró, «*impressoem librorum*» i 221 (Huguet, «*stamperius sive impressor librorum*»), i de LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 20-22. De cap dels dos no conservem cap obra impresa i no sabem si arribaren a tenir taller propi o van estar sempre al servei d'altri.

48. Ni CARRERES, *El llibre a Catalunya...*; ni LLANAS a *L'edició a Catalunya...*, i *Sis segles d'edició a Catalunya...*; ni LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, en donen notícia. RUBIÓ, *Documentos...*, doc. 1, el relaciona amb la societat Botel-von Holtz. Rubió, el 1955, desconeixia aquest document, que editaria anys més tard (Jordi RUBIÓ, «*Wurden die ersten Pressen in Barcelona und Zaragoza von einem Mann geleitet*», *Gutenberg-Jahrbuch* 35, 1960, 96-100; ara també en RUBIÓ, *Llibreters i impressors...*, 257-267). Per aquest instrument notarial sabem que el 27 de gener de 1477, Joan Blanc reconeix a Joana Martina, vídua, un deute de 50 lliures per raó d'un préstec que promet tornar-li durant el mes de maig. Com a garantia obliga, mitjançant una venda simulada en encant públic i a través de Pere Basset, corredor públic de la ciutat, un lot de 240 llibres impresos (els 240 exemplars són identificats com 80 *Ètiques*, 80 *Econòmiques* i 80 *Polítiques* d'Aristòtil). A més, el document recull el vistiplau a aquesta operació de «*Petrus Iohannes Nigri, studentis in artibus*», el seu soci. Dos anys després, l'autor identifica aquest «Nigri», com a familiar d'una nissaga comercial italiana, els Nigro (RUBIÓ, «*La integració de los impressores...*», 231). Quatre dècades després, HERNANDO, «*Del llibre manuscrit...*», 278 i doc. 149, també incorpora al seu repertori aquest document, però el cognom Nigro passa a ésser «Pere Joan Negre».

seguit).⁴⁹ La segona raó que el fa interessant és perquè Joan Blanc és identificat com un passavolant o habitant i no pas com a ciutadà (per això s'especifica que és «habitator Barchinone» i no «civis Barchinone», com sí que es consigna per a la resta de les persones que intervenen en el document), perquè Joan Blanc no és català, sinó alemany: el seu cognom s'ha distorsionat i alhora catalanitzat (no és un cas excepcional).⁵⁰ En un paràgraf anterior hem esmentat, entre els impressors que circularen pel domini català, un tal «Joan Planck». El 1473, pocs anys abans del document que comentem, Joan Planck havia protocol·litzat davant notari (a Saragossa!) una societat per a la impressió de llibres juntament amb els seus paisans «Henricus Botel [...] i Georgius vom Holtz [...]». El primer incunable català, una *Ethica, Politica et Oeconomica* d'Aristòtil, editada *sine notis*, ha estat atribuït a aquesta societat i datat el 1473. Joan Blanc i Joan Planck són la mateixa persona: l'impressor Hans Planck o Planck. La bibliografia consultada ho confirma.⁵¹ Aquesta notícia demostra, un cop més, la mobilitat d'aquell impressor alemany: el mateix any del document, el 1477, Botel es trobava a Saragossa associat amb Pau Hurus; el següent, el soci de Botel serà de nou Planck/Blanc; el 1479, Botel funda en solitari el primer taller tipogràfic a Lleida (de les seves premses sortiran llibres i altres productes editorials fins al 1498). No ha de sorprendre tampoc que Blanc constituís una societat amb Pere Joan Nigro, estudiant en arts, per a fer aquesta edició: la documentació coetània i alguns llibres conservats recullen exemples similars (Labarola, impressor català al qual hem fet referència en el paràgraf anterior, va introduir-se en el món edi-

49. Fins ara, la bibliografia sempre ha considerat que la primera referència explícita a incunables a la documentació coetània era d'uns mesos més tard, del setembre de 1477 (la notícia està relacionada amb l'humanista Pere Miquel Carbonell, com tindrem ocasió de comentar més endavant: nota 70).

50. Coincidim i fem nostra l'afirmació de RUBIÓ, «Integración de los impresores alemanes...», 217, nota 3: «Advertiré una vez ahora para todas que los apellidos alemanes suelen aparecer muy deformados en las actas notariales, tomados de oído y catalanizados tal como las gentes debían de pronunciarlos».

51. RUBIÓ, «Wurden die ersten Pressen...», ja va identificar-los com la mateixa persona. Del primer incunable català que esmentem al cos del text en parlem més endavant, però era necessari recollir-lo en aquest punt de l'exposició. A partir de 1960 es va difondre aquesta atribució i s'ha consolidat (aleshores la van difondre Rubió, Bohigas i Painter, entre d'altres). N'és un exemple el següent fragment: «Avui [original de 1979] podem gairebé assegurar que el 1473 ja s'imprimia a València i és possible que per aquest mateix temps hi hagués hagut impremta a Barcelona, constituïda per la societat Enric Botel, Jordi von Holtz i Joan Planck que en documents catalans i aragonesos és també anomenat *Blanch* i *Blanco*, la qual hauria imprès una edició de *Ethica, Politica* i *Oeconomica* d'Aristòtil [...] i que, segons George B. Painter, es feu a Barcelona el 1473 per la societat Botel-von Holtz-Planck. Jordi Rubió ha seguit els passos de Bótel i Planck per Barcelona i Saragossa entre el 1474 i el 1477 i ha arribat a la conclusió que tenien interessos a l'una i l'altra ciutat» (Pere BOHIGAS, «La trajectòria històrica del llibre als països de llengua catalana», dins Pere BOHIGAS, *El llibre i la llengua catalana*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, 1986, 11-33 [16]). HERNANDO, «Del llibre manuscrit...», 278, es limita a afirmar que «Joan Blanc [...] és habitant de Barcelona, cosa que implica que [és] vingut de fora», sense associar-lo amb l'impressor Planck.

torial quan encara era estudiant en arts).⁵² La darrera raó que fa interessant el document que comentem és que Blanc edita, novament, la mateixa obra d'Aristòtil amb la qual havia debutat en el món editorial barceloní uns anys abans, en societat amb Botel i von Holtz. A diferència d'aquella (conservada en format foli i que sembla formar un únic volum), els llibres editats el 1477 són «octuaginta [...] impressos in papiro foli forma minoris» per a cadascun dels títols, la qual cosa suma els 240 que s'hi esmenten. És possible que el tiratge primer del 1473 hagués tingut una bona acceptació i per això tornés a emprendre'n una nova edició. Pel que hem exposat, pensem que aquest document de 1477 sobre Joan Blanc (o Hans Planck) mereixia un paràgraf propi, i el comentari és extensiu a molts dels seus coetanis.

En els paràgrafs anteriors hem parlat, en tot moment, d'impressors, perquè abans de 1520 no hi ha cap menció directa o indirecta a una impressora. L'autora de la tipobibliografia barcelonina del segle XVI, M. Lamarca, no en recull cap en la seva relació de 36 impressors. Tot i així, en parlar de l'impressor Amorós, l'indexa com «Carles Amorós i Hereus», i el comentari sobre la seva figura l'inicia amb la següent afirmació:

Els tallers de C. Amorós i el del seu fill i la seva vídua s'han considerat com un de sol perquè, d'una banda, pare i fill van treballar força temps junts; i per l'altra, mare i fill van tenir el taller poc temps i hi seguiren amb els mateixos tipus i les mateixes preferències a l'hora de triar les obres que havien de sortir de les seves premses [...] La producció s'estén [...] de 1507 a 1555, i són més de 130 obres. És un dels impressors més prolífics i també un dels que en coneixem més documents.⁵³

Carles Amorós pare mor el 1548 i el seu fill, Joan Carles Amorós⁵⁴, es fa càrrec del negoci. Per poc temps, però, perquè va morir només dos anys després, el 1550, i, amb pocs mesos de diferència, la seva mare, vídua de Carles Amorós. Entre el 1550 i el 1555 se segueixen editant llibres amb la marca Amorós. La persona al davant del negoci passarà a ésser la vídua de Joan Carles, la jove Caterina «Amorosa».⁵⁵ És un testimoni que depassa el límit cronològic del nostre treball, però és el primer testimoni documentat, a Barcelona, d'una dona impressora. Les

52. Sobre Labarola, documentat com a estudiant en arts i més tard com a impressor, hem parlat en la nota 46.

53. LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 33.

54. Per a aquest impressor remetem també als índexs de RUBIÓ, *Documentos...*; LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 179-180, i LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 33-45.

55. LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, colofons datats entre el 1551 i el 1555 recullen variants del seu nom (ítems del catàleg 309, 310, 311 i 313, d'entre 1551-1553: «en casa de la viuda de Carles Amorós» [sic]; ítem 323: «en casa de la biuda [sic] Carles Amorosa. Año 1555» [sic]; ítem 325: «in aedibus honestae viduae Ioannis Caroli Amorosi», del 1555. Crida l'atenció aquest darrer colofó, tant per la referència a la seva honestedat com perquè hi figura el nom sencer del seu marit difunt.

dones i filles dels impressors, que compartien casa i taller amb el personal que hi treballava (aprenents, oficials i mestres), és possible que ja fessin alguna tasca menor relacionada amb l'edició del llibre, però, com passa a altres ciutats de la Península, és difícil trobar dones impressores abans de la segona meitat del segle XVI (en el camp de la llibreteria també es produeix un fenomen semblant i documentem l'activitat de vídues o hereves de llibreters a partir de ca. 1570). A la mateixa època d'actuació de Caterina Amorosa, a València documentem l'exemple de Jerònima Galés.⁵⁶

En qualsevol cas, el paper de la dona a la impremta ha estat objecte d'estudi especialment durant les dues darreres dècades i comptem amb una bibliografia que comença a ésser important.⁵⁷

Què coneixem del seu entorn familiar, professional i social? Sabem que alguns arribaren de ben joves com a aprenents o oficials, que van establir-se pel seu compte més tard, van arrelar al país, van formar una família i, en algun cas, van deixar en herència el seu negoci a la seva vídua, que podia casar-se amb un col·lega del difunt (no tenim constància que aquesta situació es donés molt en el cas dels primers impressors; sí, en canvi, és molt freqüent en el gremi dels llibreters), a un seu hereu directe o indirecte (com en el cas documentat de Pere Posa, prevere, llibreter i impressor, el qual va llegar les seves premses i eines tipogràfics a un seu nebot, conegut per «Pere Posa II» pels bibliògrafs)⁵⁸ o a un deixeble

56. És essencial l'estudi de Rosa Ma GREGORI, *La impresora Jerònima Galés y els Mey (València, segle XVI)*, València, Biblioteca Valenciana, 2012.

57. Per a l'àmbit català i el període estudiat volem recollir els recursos i títols següents: BOTANCH, *Marques tipogràfiques...*, i BUB/CRAI: "Marques d'impressors" (nota 2); Àngels SOLÀ, «Impressores i llibreters a la Barcelona dels segles XVIII i XIX», *Recerques. Història, Economia, Cultura* 56, 2007, 91-129; Marina GARONE i Albert CORBETO (ed.), *Muses de la impremta. La dona i les arts del llibre. Segles XVI-XIX*, Barcelona, Museu Diocesà de Barcelona - Associació de Bibliòfils de Barcelona, 2009; Ana DE LA FUENTE, *Las mujeres en la imprenta catalana de los siglos XVI al XVIII*, Trabajo Final de Grado, Universitat de Barcelona, i Sandra ESTABLÉS, *Diccionario de mujeres impresoras y librerías de España e Iberoamérica entre los siglos XV y XVIII*, Zaragoza, Premsas Universitaries de Zaragoza, 2018. Ara també disposem en línia de: BNE. *Mujeres impresoras, siglos XVI-XIX. Guía de recursos bibliográficos*, 2015. URL: <https://www.bne.es/es/Micrositios/Guias/MujeresImpresoras/> (consultat el 30.11.2023). A la «Relación de impresoras del s. XVI», a més d'Amorós, Joan Carlos (Viuda de).1551-1554», figuren altres impressores barcelonines a partir de 1570 (les vídues de Pere Montpezat, Jaume Cendrat i Hubert Gotard).

58. Es diferenciaven pel colofó: així, un mateix any, el 1518, identifiquem un tractat jurídic el colofó del qual recull que fou «impressum Barchinone per Petrum Posa», mentre que una altra obra religiosa, mesos després, fou «novament estamdata [sic] per mestre Pere Posa Cathalà»; en algun cas, a més del colofó, incorporaven la marca tipogràfica de cadascú. Sobre l'herència de Pere Posa i el destí final dels seus llibres i eines ja en va oferir documents CARRERES, *El llibre a Catalunya...*, 117-133 i 188-191; els va aprofitar millor i editar correctament RUBIÓ, *Documentos...*, doc. 235, 238, 239, 241 i 251, entre d'altres, i es pot veure també les entrades que LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 20-22 i 45-46 dedica als impressors Posa (els exemples de 1518 del text corresponen als ítems 136 i 138 del seu catàleg descriptiu). Ens limitarem, en les notes següents, a donar les referències bibliogràfiques necessàries per a una primera aproximació als casos que presentem: són moltes i molts els treballs bibliogràfics a què podem fer referència.

avançat del seu taller (encara que depassa els límits cronològics del nostre treball, per pocs anys, és il·lustratiu el destí final del taller de Rosembach: la documentació, abundant, no deixa clar qui en va ésser el beneficiari, si Carles Amorós o Pere Montpezat, ambdós deixebles de Rosembach i més tard tipògrafs amb taller propi).⁵⁹

Sabem que sovint els tallers eren molt propers els uns dels altres, i, com hem vist, que podien ésser alhora casa i taller, i que eren objecte d'herència, la qual cosa afavoria unes relacions professionals estretes i fluides. Tot i això, l'actual nomenclator dels carrers de Barcelona no identifica aquesta proximitat geogràfica entre els professionals de l'estampa: no existeix un «carrer dels stampers o de l'Estamperia», com sí que existeix encara un «carrer de la Llibreteria», record de la concentració secular d'aquesta activitat en el carrer homònim.⁶⁰ No hem d'oblidar que alguns impressors venien llibres directament al seu taller (Spindeler, per exemple) o s'autoanomenen també com a llibreters (Pere Posa o Pere Miquel), la qual cosa pot fer pensar que els seus obradors podien ésser molt propers als dels integrants d'aquest gremi. Les dades documentals, molt disperses, permeten conèixer altres localitzacions més enllà del carrer de la Llibreteria (aquesta via fa cap a l'actual plaça sant Jaume, aleshores i ara centre neuràlgic de la ciutat): prop de l'església del Pi, la Boqueria o el carrer de Portaferriera.⁶¹

Tenim indicis per pensar que, a Barcelona ciutat, un espai de socialització dels impressors, si més no els del període estudiat i especialment d'origen alemany, hauria estat la «Confraria de Santa Bàrbara dels Alemanys», amb seu a la capella homònima del monestir de Santa Caterina, on podien ésser enterrats els

59. Sorprèn que Rosembach, després de quatre dècades a Barcelona i tres casaments, no tingués descendència directa. Pel seu taller, importantíssim entre el 1490 i el 1530 (any de la seva mort), hi van passar molts aprenents i oficials d'impremta; alguns dels seus deixebles, com Amorós o Montpezat, es van independitzar i van fundar tallers propis que van ser molt importants durant la primera meitat del segle XVI (ambdós tipògrafs, per cert, eren d'origen francès). Com diem en el text, després de la mort de Rosembach el 1430, els treballs consultats no deixen clar el destí final de la seva impremta. Inicialment, la documentació suggereix que el beneficiari va ésser Montpezat (al qual Rosembach llegava, entre altres béns i si acomplia amb determinades condicions, una «premsa guarnida e quatre sorts de letteria en que sien compres letra missal, test y glosa, y letra breuiari, test y glosa; y letra mitjana y letra bastarda, lo que's necessari per lo offic de stamper del qual lo dit Pere Montpesat és àbil» i altres eines del taller (RUBIÓ, *Documentos...*, doc. 400), però altres indicis apunten que finalment ho va ésser Amorós. Caldria aprofundir en aquest punt i examinar detingudament la tipografia emprada pels tres impressors; l'obra de Rubió també ofereix moltes dades sobre Amorós al llarg del text que no podem recollir aquí i que van més enllà de la nostra proposta. No s'ha de deixar de consultar, no obstant, LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 33-45 (Amorós) i 48-56 (Montpezat).

60. Encara són útils les dades recollides al capítol sobre la «6. Localización de las viejas librerías en Barcelona. Su aspecto y organización» de RUBIÓ, *Documentos...*, 38*-45*.

61. Més enllà del lloc d'edició, Barcelona (que pot ser lloada de formes diverses: «ínclita, insigne, noble», etc.), no serà fins ben avançat el segle XVI, o encara més enllà, que no figurarà l'adreça de l'estamperia: cap al 1520 Rosembach comença a personalitzar tímidament la seva («in edibus magistri Iohannis Rosembach»).

seus confreres, entre els quals hi ha algun tipògraf alemany.⁶² La documentació, de tot tipus (contractes de treball, nomenaments de procura, testaments, etc.) permet constatar que interactuaven molt entre ells: les col·laboracions per a editar conjuntament són nombroses i també és freqüent que entre ells fessin subrogacions de feina en moments puntuals (els exemples són nombrosos des dels primers temps de la impremta tant en un cas com en l'altre). Encara desconeixem moltes dades sobre l'ambient familiar, social i professional d'aquests artistes: els primers tipògrafs arribaren a la ciutat amb els coneixements per establir un taller propi, però entre els segles XV i XVI tenim documentada l'arribada de joves, alemanys i francesos especialment, que entren com a aprenents d'aquests primers tipògrafs estrangers o dels del país que ja han après el nou art i s'han establert pel seu compte (per bé que de molts, encara, en desconeixem la biografia, però sabem que, com els seus mestres, molts arrelarem a Barcelona i hi fundaren taller i família pròpia).

A banda dels tipògrafs, que en alguns casos podien ser destres també en altres arts i tècniques (com l'enquadernació o la llibreteria, entre els més comuns relacionats amb el seu ofici), tenim poques referències dels altres col·laboradors necessaris per a l'edició d'un llibre i de les seves condicions d'aprenentatge i de treball, del seu sou, etc. Pensem en el personal que ajudava el mestre tipògraf en el taller (aprenents, caixistes, correctors, fonadors de lletres, gravadors, il·luminadors, oficials i mestres d'impremta al servei del titular del taller, etc.), així com en els subministradors de la matèria primera (en aquesta època eren els llibreters, en general, els que subministraven la matèria primera, el paper, la tinta, les plomes per a la correcció dels originals, etc., i que sovint podien encarregar-se també de l'enquadernació o la delegaven en els professionals especialitzats; també tenim documentats mercaders, alguns estrangers, que facilitaven als impressors el paper necessari) i, en darrera instància, pensem en els professionals que, al final de tot el procés, comercialitzaven i distribuïen les obres editades (els llibreters, per descomptat, però també identifiquem bidells d'institucions universitàries i

62. És el cas de Vendelin Rosenheyer, documentat primer com a col·laborador de Rosembach i més tard impressor independent, el testament del qual és de 1528 (RUBIÓ, *Documentos...*, doc. 398, i LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, 45); entre els testimonis de l'instrument notarial, figura un altre col·lega i deixeble de Rosembach, Pere Montpezat. En canvi, el testament del seu mestre Rosembach, «el más emprendedor, el más renovador y el más activo de los tipógrafos de las tierras catalanes en el siglo xv y el primer tercio del siguiente», recull que vol ser sebollit al monestir barceloní de Sant Francesc o framenors, «in vaso dicti Rossell», és a dir, en la sepultura d'un dels seus dos marmessors (un dels dos nebots seus per part de dona, Antoni, apotecari, o Pere, mercader, ciutadans de Barcelona i de cognom Rossell). Rosembach no oblidava demanar la celebració de tres trentenaris al monestir de Montserrat, en la impremta del qual va treballar alguns anys (RUBIÓ, *Documentos...*, doc. 408, 715-717). Sobre aquesta confraria, una corporació piadosa destinada en exclusiva als alemanys i que constitueix la seva organització més sòlida i estable a la ciutat n'han parlat, entre d'altres, RUBIÓ, «La integració de los alemanes...», 221, i Montserrat JARDÍ, *Mestres entalladors a Barcelona durant la segona meitat del segle xv i primer quart del xvi: de la tradició germànica a la producció local*, tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2006, 99-105.

eclesiàstiques, corredors d'orella, mercaders i revenedors). A banda de les premses, quines altres eines pròpies dels tipògrafs trobem? Les dades documentals per al període estudiat, molt limitades per a la impremta incunable, es multipliquen a partir de 1500 i no disposem de prou espai per a recollir-les. L'estudi del període primitiu permet constatar un fet: mentre que el personal dels tallers de la impremta catalana primitiva encara és un col·lectiu força desconegut, tot i algunes aportacions parcials,⁶³ el dels llibreters compta amb una llarga tradició histiogràfica d'estudi.⁶⁴

63. Un escorcoll sistemàtic dels repertoris documentals publicats aporta notícies sobre el nom i l'origen d'alguns dels operaris, la seva formació i les condicions de treball (a partir dels pocs contractes d'aprenentatge conservats i documentació diversa que permet conèixer el seu sou, drets i deures, les eines amb què treballaven, com ara premses, tipus o «leteries», gravats, etc.), l'iter professional (que permet veure com alguns passen per tots els estadis de formació: aprenent, oficial i mestre d'impremta, art que exercirà més tard com a autònom o a sou d'un altre col·lega), el seu cercle íntim, familiar i professional, etc. Es tracta d'informació molt dispersa que encara no s'ha estudiat amb detall. Comptem amb exemples internacionals per a fer-ho en un futur proper: Lotte HELLINGA, *Impresores, editores, correctores y cajistas. Siglo XV*, Salamanca, Instituto de Historia del Libro y la Lectura, 2006, o Clive GRIFFIN, *Oficiales de imprenta, berejia e Inquisición en la España del siglo XVI*, Madrid, Ollero y Ramos, 2009.

64. Els estudis de RUBIÓ, *Documentos...*; Manuel PEÑA, *Libro y lectura en Barcelona, 1473-1600*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1995 (i els dos llibres que se'n derivaren: *Cataluña en el Renacimiento: libros y lenguas*, Barcelona, Milenio, 1996, i *El laberinto de los libros: Historia cultural de la Barcelona del Quinientos*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, 1997); LLANAS, *El libro i l'edició...*; LLANAS, *Sis segles d'edició...*, 95-107; LLANAS, *L'edició a Catalunya...*; HERNANDO, «Del llibre manuscrit...», 257-315, i LAMARCA, *La impremta a Barcelona...*, n'han parlat amb escreix. El signant d'aquest article n'ha parlat també en alguna ocasió (IGLESIAS-FONSECA, *Libros i lectores a la Barcelona del s. XV...*, I, 226-275; «Livres et lecteurs à Barcelone au XV siècle. L'exemple des artisans», *Scriptorium* 50/2, 1996, 380-389, i «Books and Booksellers in the Cities of the Crown of Aragon: The Example of Barcelona», dins Marco MOSTERT i Anna ADAMSKA (ed.), *Uses of the Written Word in Medieval Towns. Medieval Urban Literacy II*, Turnhout, Brepols, 2014, 179-193, entre altres aportacions. En el comerç del llibre hi van destacar activament, a més dels llibreters, altres persones, algunes de les quals, *a priori*, no tenien una relació estreta amb el món del llibre: corredors, menestrals (com els sastres), revenedors o els bidells de la Seu (un de ben documentat a la nostra tesi doctoral és Enric Ber o Beer, al qual anys més tard dedicà un article Jesús ALTURO, «Henricus Weert, escriptor oriundus provincie de Olandia, in Alamania, bedel de la Catedral de Barcelona», dins Paolo CHERUBINI i Giovanna NICOLAJ (ed.), *Sit liber gratus, quem servulus est operatus: Studi in onore di Alessandro Pratesi per il suo 90. compleanno*, II, Città del Vaticano: Scuola vaticana di paleografia, diplomatica e archivistica, 2012, 831-837). En aquest punt és important recordar que, de la mateixa manera que un incunable no es diferencia gens d'un postincunable, el pas del llibre manuscrit a l'imprès no va suposar l'aparició d'una nova figura en la distribució i venda del llibre. Els mateixos llibreters que en venien abans de la impremta continuaren amb aquesta tasca. L'impacte d'aquest nou art sí que va afectar, i molt, el col·lectiu de copistes i il·luminadors professionals, que van disminuir de manera significativa. Per a aquests artífexs tradicionals del llibre manuscrit, l'imprès va suposar, més que una revolució, un daltabaix (amb permís d'Elizabeth EISENSTEIN, *La revolución de la imprenta en la Edad Moderna europea*, Madrid, Akal, 1994). Durant les primeres dècades de la impremta, alguns il·luminadors encara van continuar parcialment amb la seva tasca (molts impresos, entre d'altres els llibres, eren il·luminats parcialment, fins i tot després de

En general, per a la primera època de la impremta (fins al 1500), els tallers semblen més itinerants (només cal repassar la vida d'alguns dels primers impressors, Botel, Spindeler o el mateix Rosembach, que es van moure entre diverses ciutats catalanes i més enllà), mentre que a partir de 1500 semblen més estables (la qual cosa no vol dir que un impressor no pugui tenir el taller principal en una ciutat, com Barcelona, i establir-ne temporalment un altre en una altra per un encàrrec puntual, sense haver de tancar, però, el taller principal, la qual cosa dona informació sobre la possessió de diverses premses i del personal suficient per atendre-les). Cap al 1500, «en torno a 27 ciudades españolas contaban con imprenta, contabilizándose unos 50 talleres».⁶⁵ El cert és que les principals ciutats de Catalunya van comptar amb tallers d'impremta a partir de la dècada dels setanta del segle XV (Barcelona, 1473; Tortosa, 1477; Lleida, 1479; Tarragona, 1484; Girona, 1495; monestir de Montserrat, 1499; Perpinyà, 1500), com també s'esdevé per a altres ciutats de la Corona d'Aragó (València, 1474; Saragossa, 1475; Vallde-mossa, a Mallorca, 1585).⁶⁶ Els mateixos impressors són presents en moltes d'aquestes ciutats, aquí i allà, un reflex més de la mobilitat dels practicants d'aquest art nou i revolucionari.

Algunes (poques) dades sobre els primers llibres i les edicions entre el 1473 i el 1520

Què en sabem del que avui dia anomenen l'editor o promotor de l'edició? La persona que assumia el cost i el risc d'una edició podia ser el mateix tipògraf (com és el cas del postincunable amb el qual hem iniciat la nostra exposició: al colofó consta explícitament que és el mateix Rosembach qui es fa càrrec de l'edició: «cum

la introducció dels gravats xilogràfics); d'altres, com els copistes professionals, van malviure del seu ofici, el van haver de compatibilitzar amb altres tasques, van acabar reclosos en espais molt concrets (notaries, cancelleries, etc.) i, en el pitjor dels casos, van desaparèixer com a professionals de l'escriptura.

65. Mª Eugenia LÓPEZ VAREA, «La imprenta incunable en Salamanca: últimas aportaciones», dins Noelia LÓPEZ-SOUTO i Inés VELÁZQUEZ (ed.), *Libros, imprenta y censura en la Europa meridional del s. XV al XVII*, Salamanca, IEMyR, 2020, 169-186. L'autora afegeix que la introducció de la impremta va ésser difícil, especialment allà on no hi havia suport institucional, civil o eclesiàstic, per la qual cosa era freqüent que els impressors es desplaçessin d'un lloc a altre per a mantenir la seva activitat. No oblidem que la impressió del *Sinodal de Aguilafuente* a Segovia el 1972 és deguda al mecenatge de Juan Arias Dávila, bisbe de Segovia i coneixedor del nou invent: es va avançar, així, a altre ciutats que, *a priori*, tenien més possibilitats d'acollir-lo pel seu dinamisme comercial o ser seu d'institucions universitàries (com ara Barcelona, Salamanca, Saragossa, Sevilla, València, etc.). Per a la relació entre l'església i la impremta, amb articles sobre les fonts eclesiàstiques interessants per a la seva història i el seu mecenatge: Agustín HEVIA (ed.), *Imprenta y Archivos de la Iglesia. Actas del XXII Congreso de la AAIE. Córdoba, 11-15 septiembre 2006*, Oviedo, Asociación de Archiveros de la Iglesia en España, 2009.

66. Prenc les dades de l'arribada de la impremta a les ciutats catalanes i d'altres ciutats de la Corona d'Aragó de l'assaig més actual que conec, DE LOS REYES, *Incunable. La imprenta llega...*, 63-96 (encara que és incomplet pel que fa a les ciutats catalanes). Altres articles d'aquest mateix dossier parlaran, necessàriament, d'aquest episodi.

propiis impensis») o podia obeir a un encàrrec (com també hem vist en la col·laboració en època incunable entre Luschner i Rosembach, que treballaren per mandat del monestir de Montserrat; a banda d'encàrrecs institucionals, coneixem també promotors particulars, molt especialment llibreters, però també notaris, mercaders, etc., tots molt ben documentats); tenim indicis per pensar que l'editor sovint facilitava el paper a l'impressor; que triava el format del llibre (foli, quart, octau), els tipus (o «leterria», romana o gòtica) i fins i tot, potser, els gravats; que li facilitava l'exemplar o model de còpia (a partir d'un manuscrit o una edició anterior) i que podia encarregar-se, ell mateix, de la correcció final, etc.⁶⁷

Així mateix, què sabem de les edicions?: el seu cost, la temàtica o *gènere* editorial a la qual s'adcrivien,⁶⁸ el tiratge d'exemplars (variable, des dels 100/200 exemplars als més de 1.000), els èxits editorials (reflectit en les reedicions successives de determinades obres i en les edicions falses, il·legals, contrafetes o pirates), el preu, etc. Rosembach és també un exemple, ben documentat, de com algunes iniciatives editorials podien suposar un fracàs econòmic, la qual cosa el va obligar, en més d'una ocasió, a recórrer a préstecs i empenyoraments per a poder continuar amb la seva tasca (és sabut que Gutenberg, l'inventor de la impremta, també va passar per dificultats econòmiques importants durant tota la seva carrera com a tipògraf, que al final el van apartar del negoci editorial).⁶⁹

I dels destinataris finals d'aquestes edicions? Qui eren els lectors o, si més no, els compradors d'aquests primers llibres impresos? Per al període incunable, tenim, entre altres casos ben documentats, el de l'humanista Pere Miquel Carbonell (1434-1517),⁷⁰ arxiver reial i cronista, que posseïa manuscrits de gran valor, edicions incu-

67. Un cop més, per a l'àmbit català, n'han parlat amb escreix RUBIÓ, *Documentos...*; PEÑA, *Cataluña en el Renacimiento...*; LLANAS, *El llibre i l'edició...*; LLANAS, *Sis segles d'edició...*; LLANAS, *L'edició a Catalunya...*; HERNANDO, «Del llibre manuscrit...», i LAMARCA, *La impremta a Barcelona...* En aquesta figura, la de l'editor, se centra Manuel José PEDRAZA, «La función del editor en el siglo XVI» *Titivillus* 1, 2014, 211-226; aquesta revista, amb només 10 anys d'existència, així com la seva col·lecció de monografies («In culpa est»), s'ha convertit en una referència de consulta imprescindible per a tots els interessats en la història del llibre manuscrit i imprès. N'és un exemple, per al gravat, el treball recent d'Helena CARVAJAL (ed.), *Abriendo historias. Perspectivas de estudio sobre el grabado del siglo XV*, Zaragoza, Prensas de la Universidad de Zaragoza, 2022 («In culpa est», 11).

68. En aquest mateix dossier es pot llegir un article sobre una tipologia molt concreta: Josepa CORTÉS, «Del manuscrit a l'imprès: el llibre acadèmic, escolar i professional».

69. RUBIÓ, *Documentos...*, en parla en multitud d'ocasions (i hi insisteix pocs anys després: RUBIÓ, «La integración de los alemanes...», 229-232, 237, 241-243). Alguns impressors se'n sortien amb penes i treballs i havien d'empenyorar la casa, la premsa i altres eines tipogràfiques per fer front als deutes.

70. La bibliografia consultada coincidia a afirmar que la primera menció a incunables a Barcelona era del setembre de 1477 i que estava relacionada amb una compra de Pere Miquel Carbonell (RUBIÓ, *Documentos...*, 27* i LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 107-109), però ja hem vist, en parlar de l'impressor Joan Blanc, que la primera menció a incunables a Barcelona és del gener del 1477, uns quants mesos abans. El setembre de 1477, Carbonell comprava al llibreter Antoni Ramon Corró tot de llibres impresos. Al lot identifiquem una edició napolitana de Sèneca editada només dos anys abans, el 1475. Carbonell tenia el costum d'anotar el dia d'adquisició

nables italianes acabades de sortir d'impremta i que estava al dia de l'activitat editorial catalana i estrangera, o el de Pere Garcia (ca. 1440-1505),⁷¹ bisbe de Barcelona i bibliotecari de la Biblioteca Vaticana en temps del papa Alexandre VI, lectors lletraferits en les biblioteques dels quals és fàcil trobar-hi incunables. No són pas els únics exemples i no cal limitar-se als humanistes, a les dignitats eclesiàstiques o a les classes acomodades de la Barcelona tardomedieval, perquè a les llibreries d'artesans, artistes, menestrals i mercaders també identifiquem sovint, com en els casos de Carbonell i de Garcia, impresos editats pocs anys abans, producte de l'activitat de les premses catalanes, castellanques, franceses, italianes o alemanyes.⁷²

Un cop plantejades algunes qüestions importants relacionades amb la impremta entre el 1473 i el 1520, no volem tancar la nostra exposició sense recollir alguns exemples singulars de la producció editorial per al període estudiat i limitats a Barcelona ciutat, tot advertint que no és una llista exhaustiva:

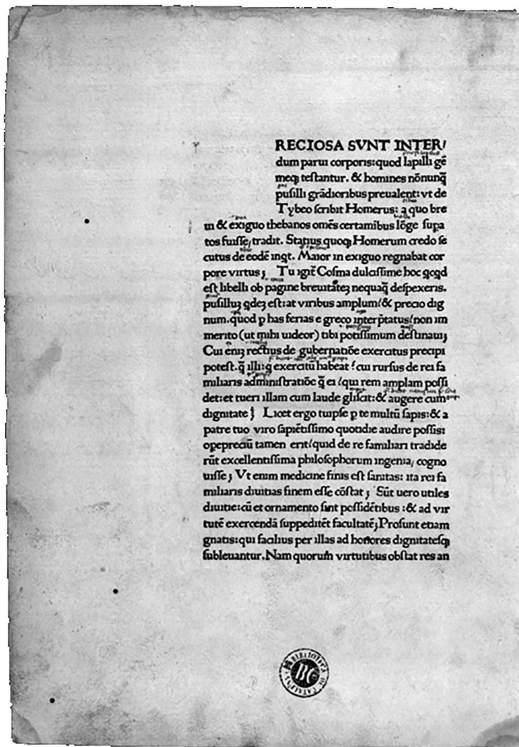
de molts dels seus manuscrits i impresos (sovint també hi consignava a qui els comprava i per quin preu). Aquest incunable es conserva encara i és a la BUB/CRAI, l'edició de Mathias Moravus amb codi *ISTC*: <https://data.cerl.org/istc/is00368000>, consultat el 30.11.2023. Sobre el Carbonell lector i comprador d'incunables, Alexandre COROLEU, «Els incunables napolitans de Pere Miquel Carbonell i la difusió de Pier Paolo Vergerio a la Catalunya quatrecentista», *Cisura. Rivista* 2, 2023, 3-15; sobre l'ambient cultural en què es movia Carbonell és recomanable Xavier ESPLUGA i Alexandra GUZMÁN (ed.), *Pere Miquel Carbonell i el seu temps (1434-1517)*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, 2016 (una de les darreres monografies dedicades al polígraf i grafòman P. M. Carbonell).

71. Fa poc, Anna GUDAYOL, «Ex dono Reverendissimi patris Domini Petri Garcia, episcopi Barcinonensis. Aproximació a la biblioteca del bisbe Pere Garcia, teòleg i reformista», *Scrinium* 2 (2a època), 2023, 57-101, ha ofert dades sobre els manuscrits i impresos aplegats per aquest prelat i que va donar a la biblioteca capitular. Aquest bisbe de Barcelona, originari de Xàtiva, va reunir un patrimoni bibliogràfic interessant del seu pas per Barcelona, París i Roma: l'autora ha pogut identificar més d'una vintena d'incunables comprats principalment en les dues darreres ciutats, al seu parer, i és prudent en afirmar que «no sembla que, entre els volums [...] n'hi hagués cap d'adquirida a Barcelona», 77-78. La biografia d'aquest bisbe pot consultar-se en línia (URL: <https://dbe.rah.es/biografias/68490/pere-garcia>, consultat el 30.11.2023).

72. En aquest sentit, per al període que estudiem i per a Barcelona en concret, no podem oblidar les aportacions de Manuel PEÑA, *Libro y lectura en Barcelona, 1473-1600...* (i els dos llibres que se'n derivaren: *Cataluña en el Renacimiento...* i *El laberinto de los libros...*). El lector interessat en aquest punt sabrà trobar altres articles d'aquest autor, i d'altres, sobre lectors i lectures del Cinc-cents. A la documentació notarial constatem la presència d'impressors des del 1474: l'impressor alemany Enric Botel és nomenat procurador (RUBIÓ, *Documentos...*, doc. 1, instrument notarial amb el qual s'inicia aquesta recopilació); el gener de 1477, Joan Blanc, «impressor librorum, habitator Barchinone», deixa en garantia d'un préstec 240 exemplars impresos de l'obra d'Aristòtil: HERNANDO, «Del llibre manuscrit...», doc. 149 (vegeu també nota 48); la del setembre de 1477 sobre la compra de llibres d'estampa feta per Carbonell (vegeu notes 49 i 70); finalment, entre les primeres notícies sobre incunables a Barcelona, ens fem ressò de la de l'humanista italià Alessandro Geraldini, resident a Barcelona i conegut de Carbonell, el qual recupearà, el 1478, de mans del jurista Francesc Malet, un lot de llibres que havia deixat en garantia d'un violari: s'hi esmenten explícitament uns de Ciceró i de Suetoni «de empremta» (RUBIÓ, *Documentos...*, doc. 6). A partir d'aquest moment, les notícies sobre impressors i llibres d'«empremta» o d'«(e)stampa» alternen amb les de manuscrits i altres agents del llibre.

a) Com s'ha comentat, fins a la dècada dels seixanta del segle passat no es va poder demostrar que el colofó de la *Grammatica* de Bartomeu Mates (Joan Gherlinc, «1468») havia estat una errada tipogràfica i que en realitat el llibre havia estat publicat el 1488 (una errada que va generar un important debat bibliogràfic durant més d'un segle). Per a això van ésser importants estudis tipobibliogràfics i l'aparició de nova documentació, que van fer que l'edició de Gherlinc perdés la condició d'ésser considerat l'incunable català, i hispànic, més antic. Una edició de l'*Ethica, Politica et Oeconomica* d'Aristòtil, producte de la societat d'impressors alemanys Botel-von Holtz-Planck/Blanc, *sine notis* però datable el 1473, es considera el primer incunable barceloní i català (Figura 2).⁷³

FIGURA 2
Aristòtil, *Ethica, Politica et Oeconomica*, Barcelona: Botel-von Holtz-Planck/Blanc, 1473

© BC.

73. *ISTC*: <https://data.cerl.org/istc/ia00984000> (consultat el 30.11.2023). No insistirem sobre aquesta societat d'impressors. L'impressor Botel, no així els seus socis, s'ha guanyat una entrada en el diccionari biogràfic de la *RAH* (URL: <https://dbe.rah.es/biografias/49348/enrique-botel>, consultat el 30.11.2023).

b) Enric o Henricus Botel és el primer impressor documentat a la ciutat de Barcelona de forma explícita, el 1474, només un any després de l'edició de l'incunable esmentat al paràgraf anterior (recordem, un cop més, que la societat Botel-von Holtz-Blanc es va protocol·litzar davant notari a Saragossa i que la data de 1473 no consta al llibre); tot i així, des de fa més de 60 anys hi ha consens entre els especialistes a afirmar que el seu taller itinerant es va fer càrrec de la impressió de Barcelona. El document que esmenta Botel, del 1474, és un poder notarial en favor d'un framenor del convent de Sant Agustí de Barcelona.⁷⁴

c) Una edició dels *Rudimenta grammatices* de Niccolò Perotti, impresa el 1475 a Barcelona pels alemanys Joan Planck/Blanc i Pau de Constança (o Hurus), constitueix el primer incunable amb colofó contrastat.⁷⁵

d) El primer esment explícit d'incunables a Barcelona és, com hem tingut ocasió de comentar en el cas de l'impressor Joan Planck/Blanc, del gener del 1477 (i no, com encara repeteixen autors poc informats, un del setembre del 1477 relacionat amb l'humanista i arxiver reial Pere Miquel Carbonell).

e) El primer llibre imprès en català a Barcelona ciutat (i també a tot Catalunya, la qual cosa exclou d'aquest apartat les *Trobes* de València), és el *Regiment de prínceps* de Gil de Roma/Egidio Romano, obra de 1480 del taller de Nicolau Spindeler (Figures 3 i 4).⁷⁶

f) El primer impressor català, com s'ha comentat, va ésser Pere Posa, amb producció editorial contrastada entre el 1481 i el 1506, tant en llatí com en català. Els seus tòrculs van ésser dels primers a donar a conèixer a tot Europa una primícia: el 1493, pocs mesos després del «descobriment» del Nou Món, Pere Posa editava un petit quadern atribuït a Cristòfor Colom, l'*Epistola de insulis nuper inventis*. Una autèntica rara bibliogràfica.⁷⁷

74. De fet, amb aquest poder s'inicia el repertori de RUBIÓ, *Documentos...*, doc. 1, i Botel és identificat com «Enricus de Saxonia, magister librorum d'estampa, oriundus civitatis Ehimbech, diocesis Maguntinensis, dominacionis serenissimi imperatoris Alamanie», és a dir, oriünd del bressol de la impremta europea. Ja havia estat editat per CARRERES, *El llibre a Catalunya...*, 75-76, però, en paraules de Rubió, «con tantos errores de lectura que la hacen a veces ininteligible». Uns anys més tard, el mateix RUBIÓ, «Integración de los impresores...», 216-217, identifica el framenor amb Erasme Conrad, alemany com Botel i amb família a Barcelona.

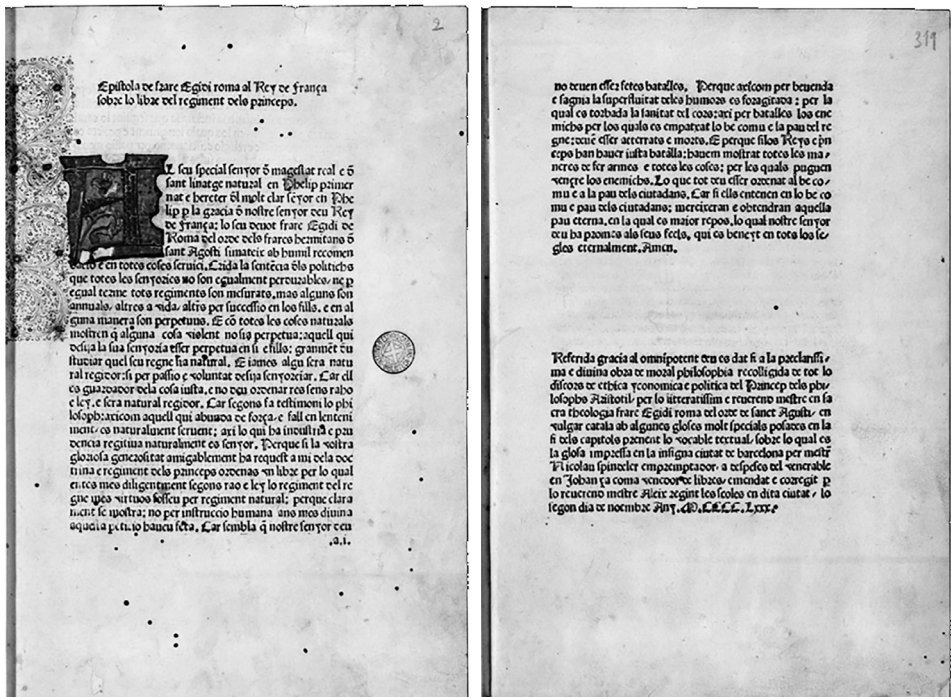
75. Es conserva un únic exemplar a la British Library (*ISTC*: <https://data.cerl.org/istc/ip00304800>, consultat el 30.11.2023).

76. *ISTC*: <https://data.cerl.org/istc/ia00090000>, consultat el 30.11.2023. Pocs anys després, el 1486, Joan Fuster, notari de Perpinyà, ja posseïa un exemplar d'aquest text català (RUBIÓ, *Documentos...*, doc. 34, ítem 18: «hun libre en paper de letra de stampa [...]. Lo qual comensa: 'Epistola de fratre Egidi Romà al rey de França, sobre lo libre del Regiment de prínceps', tot nou' (i tant! En català i editat només sis anys abans). El colofó identifica l'editor: «a despeses de [...] Johan ça Coma, venedor de llibres», que era membre d'una nissaga de llibreters barcelonins, els Sacoma, ben documentada des d'abans de la impremta; per a més informació sobre aquesta família llibretera-editora, remetem, entre d'altres, a RUBIÓ, *Documentos...*, i IGLESIAS-FONSECA, *Llibres i lectors a la Barcelona del s. XV...*, I, 246-252.

77. A banda de les referències bibliogràfiques donades en parlar de la seva figura i de la del seu nebot, Pere Posa II, es pot cercar «Posa» a l'*ISTC*: <https://data.cerl.org/istc/>, amb un resultat

FIGURES 3 i 4

Gil de Roma, *Regiment de prínceps*, Barcelona: Nicolau Spindelcer, 1480, fol. 2r i 319r

© BC.

g) De les premses de Pere Posa també va sortir, el 1482, la *Summa de l'art de aritmètica* de Francesc Santcliment, el primer tractat matemàtic imprès a Catalunya i a tota la Península, i un dels primers de tot Europa, sobre aquesta matèria.⁷⁸ Crida l'atenció que un llibre de contingut matemàtic s'edités en català, una llengua vernacle i minoritària aleshores (i, si se'm permet la llicència, encara ara), i no en llatí, la llengua de comunicació científica a tot Europa. A Venècia, en època incunable, entre el 70/80% de la producció editorial era en llengua llatina i el 20/25% en llengua vernacle i la resta, el 5% o menys, era per a altres llengües. En el cas català, la producció editorial, d'acord amb la documentació i els incunables conservats, sembla que seria més equilibrada, un 50% per a la producció en llatí i

de 41 ítems; sobre aquesta epístola colombina (*ISTC*: <https://data.cerl.org/istc/ic00756000>, consultat el 30.11.2023) i un episodi curiós sobre el comerç i el tràfic d'incunables a nivell europeu el vam recollir a IGLESIAS-FONSECA, «Tra il libro manoscritto...», 768-770.

78. Es conserva en exemplar únic (*ISTC*: <https://data.cerl.org/istc/is00163200>, consultat el 30.11.2023). Hi ha també edició facsímil: Joana ESCOBEDO (ed.), *Un incunable científic català: Suma de l'art de Arismetica de Francesc Santcliment*, Barcelona, Biblioteca de Catalunya, 2007.

l'altre 50% per al català. Coneixem importants tiratges de literatura «popular» o d'entreteniment abans i després de 1500. València va ser el bressol de l'*editio princeps* del *Tirant lo Blanch* (1490), però pocs anys després se'n feia una nova edició a Barcelona (Diego Gumiel impressor, 1497).⁷⁹ La tipografia de Rosembach, per recuperar un vell conegut, va editar *Lo càrrec d'amor* de Diego de san Pedro (1493),⁸⁰ el *Flos sanctorum arromançat* (1494), títols de Francesc Eiximenis com el *Llibre dels àngels* (1494) i *El llibre de les dones* (1495) i un llarg etcètera de títols que no podem recollir aquí.

A tall de colofó

Ens agradaria finalitzar aquest treball amb una nova cita del gran J. Fuster, polifacètic estudiós, també de la història del llibre català, i amb la qual tornem a identificar-nos:

Aquestes notes han estat redactades amb una pressa inexorable i en funció d'un espai molt concret. Com que el tema de què s'ocupen és ampli i complex, no hi havia més remei que condensar-lo en una visió òbviament succinta i en línies generals. Això m'ha obligat a sacrificar-hi detalls interessants i a incórrer en generalitzacions no sempre parsimonioses. D'altra banda, tampoc no és lícit de parlar del *llibre català* sense convocar-hi d'altres històries: la de l'ensenyament [...], la de la literatura [...], la de la societat sencera i tot. Però calia optar per una solució expeditiva, i m'excuso de no haver-n'hi trobada una de millor.⁸¹

79. *ISTC* <https://data.cerl.org/istc/it00381000> (consultat el 30.11.2023). A propòsit d'aquesta edició no resistim la temptació de recollir una aguda afirmació del mestre Rubió, que explica molt bé l'ambient plural i divers de la indústria del llibre barceloní al tombant de segle: «A Carmini Ferrer [llibreter francès] cupo el honor de terminar la edición [...] del *Tirant*. La obra cumbre de la novelística catalana medieval se publica [...] por iniciativa fracasada de un librero catalán de aquella ciudad [Pere Miquel, mort poc abans]; la lleva a buen termino un francès [C. Ferrer] en una imprenta regentada por un castellano, Diego Gumiel, con un cajista italiano [el nom del qual desconexem] y a la sombra de un saboyano [Antoni Robinell], comandante tal vez en el negocio y que actúa de interesado testigo en la escritura» (RUBIÓ, «Integración de los impressors...», 239). Una Babel autèntica de nacionalitats i oficis per materialitzar una obra en català d'un autor valencià.

80. Traduïda «en estil de valenciana prosa» per Bernardí Vallmanya, és considerat el primer llibre il·lustrat de la impremta catalana (tal és la profusió d'inicials, orles i gravats de l'edició, una obra cabdal de la tipografia gòtica catalana). Molts anys després, el 1518, edita també *Lo primer del Cartoixà*, obra de Ludolf de Saxònia, «trelladada de latí en valenciana lengua» per Joan Roís de Corella. LLANAS, *L'edició a Catalunya...*, 93, n'ofereix el colofó, compost en forma de campana a l'inrevés, en el qual es pot llegir que va ser imprès «a despeses» de Joan Trinxer, membre d'una coneguda nissaga de llibreters-editors barcelonins del s. XVI.

81. FUSTER, *L'aventura del llibre català*, 7. Que ningú no vulgui veure en aquesta cita el que no és: ni volem, ni podem, equiparar-nos amb el polígraf de Sueca. Sempre perdríem a favor seu per formació i per la seva amplitud i profunditat de coneixements.

Addenda. Som conscients que un coneixement integral de l'edició incunable i postincunable barcelonina hauria de tenir present les «fresqueries» o producció editorial menor (bans, beceroles, butlles, calendaris, cartells, formularis, fulls o plec solts, etc.), més humil que la dels llibres impresos però igual o més important per a l'economia dels tallers de l'època. A més, una part de tot aquest patrimoni bibliogràfic roman en part inèdit perquè es troba en mans de particulars, en fons no accessibles i/o no catalogats, la descripció dels quals sovint hi manca o és deficitària; la premsa, de tant en tant, dona notícia del descobriment de nous incunables, molts dels quals, però, sempre han estat allà on han estat descoberts però estaven mal descrits o, en el pitjor dels casos, mai no s'havien catalogat.

Com és sabut, també es troben fragments d'incunables en les enquadernacions d'altres llibres, i això permet ampliar-ne tant el nombre com el nostre coneixement sobre el patrimoni bibliogràfic incunable. N'és un bon exemple l'exposició «Librorum Fragmenta» de la Biblioteca Històrica de la Universitat de València, el catàleg de la qual acaba d'aparèixer i que ha permès ampliar en sis els incunables de la *BHUV*.⁸² Un camp, el dels fragments d'incunables i postincunables, encara poc treballat i que pot oferir sorpreses als estudiosos. Ens en felicitem!

Impressum artis impressorie

Abreviatures dels arxius, biblioteques i bases de dades esmentades al text:

Arxius i biblioteques:

ACB (Arxiu de la Catedral de Barcelona; *ca.* 65 incunables i *ca.* 29 postincunables); *ACA* (Arxiu de la Corona d'Aragó); *BAB* (Biblioteca de l'Ateneu Barcelonès; 22 inc.); *ADB* (Arxiu Diocesà de Barcelona); *AHPB* (Arxiu Històric de Protocols de Barcelona); *AHMB* (Arxiu Històric Municipal de Barcelona); *BC* (Biblioteca de Catalunya; *ca.* 660 inc., consultables en *MDC*); *BPA* (Biblioteca Pública Arús; 22 inc., consultables en *MDC*); *BICAB* (Biblioteca de l'Il·lustre Col·legi d'Advocats de Barcelona); *BPEB* (Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona; 95 inc. i 546 postinc./ fins 1540, però, consultables en *MDC*); i *BUB/CRAI* (Biblioteca de la Universitat de Barcelona, *ca.* 1185/1240 inc.).⁸³

82. Francisco Manuel GIMENO BLAY, Susana GONZÁLEZ MARTÍNEZ i Mónica PINTADO, *Librorum Fragmenta. Incunables i manuscrits reutilitzats en la Biblioteca Històrica*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2023 (URL: <https://puv.uv.es/libro/librorvm-fragmenta.html>, consultat el 31.12.2023). Un dels fragments reutilitzats correspon a un manuscrit dels segles XI-XII de l'homiliari de Luculenci, la qual cosa el converteix en el testimoni librari més antic conservat a la *BHUV*. No deixa d'ésser curiós que tinguem en estudi un fragment similar d'àmbit català: J. Antoni IGLESIAS-FONSECA, «Un nou testimoni de *Luculentius* a Catalunya, *ca.* 1000», Arxiu Municipal de Caldes de Montbui, Barcelona (en curs d'elaboració). URL: [https://www.caldesdemontbui.cat/actualitat/noticies/el-document-del-mes-de-maig-es-un-fragment-de-lhomiliari-de-luculentius-del-s-xi.html_\(consultat el 30.11.2023\)](https://www.caldesdemontbui.cat/actualitat/noticies/el-document-del-mes-de-maig-es-un-fragment-de-lhomiliari-de-luculentius-del-s-xi.html_(consultat el 30.11.2023)).

83. Quan ha estat possible, hem recollit el nombre d'incunables que afirmen tenir les institucions barcelonines; això exclou els postincunables i els impresos del segle XVI (on trobaríem

Bases de dades d'incunables i postincunables:

BITECA. Bibliografia de Textos Antics Catalans, Valencians i Balears (https://bankcroft.berkeley.edu/philobiblon/biteca_ca.html (consultat el 30.11. 2023)).

CCPBE. Catálogo Colectivo del Patrimonio Bibliográfico Español: <http://catalogos.mecd.es/CCPB/cgi-ccpb/abnetopac/O12211/IDa73f6725?ACC=101> (consultat el 30.11.2023).

GW. Gesamtkatalog der Wiegendrucke: <https://www.gesamtkatalogderwiegendrucke.de/> (consultat el 30.11.2023).

ISTC. Incunabula Short Title Catalogue: <https://data.cerl.org/istc/> (consultat el 30.11.2023).

MDC. Memòria Digital de Catalunya: <https://mdc1.csuc.cat/> (consultat el 30.11.2023).

USTC. Universal Short Title Catalogue: <https://www.ustc.ac.uk/> (consultat el 30.11.2023).

també els postincunables si no s'ha fet una classificació específica). Alguna institució, encara que no és una pràctica habitual, distingeix entre les edicions i els exemplars/incunables que posseeixen: és el cas de la *BUB/CRAI*: 812 edicions i *ca.* 1185 exemplars (segons informació de la web: <https://crai.ub.edu/ca/recursos-d-informacio/patrimoni-bibliografic/incunables>, consulta: 30.11.2023); en canvi, DE LOS REYES, *Incunable. La imprenta llega...*, 56, eleva la xifra a 1240). La divergència en les dades sobre el nombre d'incunables i/o edicions, fins i tot en publicacions recents, és una dificultat més per al seu estudi.